कम् । कृतकरणतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतमधिकम् । तत्र हेत्वधिकं यथा । धूमवत्त्वादालोकवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्ताधिकं यथा । ह्नवन्महानसवदित्यादि । व्याप्त्यधिकं यथा । अन्वयव्यतिरेकयोर्द्वयोरप्यभिधानम् । तर्काधिकं यथा । एकविपयेऽनेकानिष्टप्रसञ्जनम् । दूषणाधिकं यथा । असिद्धोऽयं हेतुर्विरुद्धश्चेत्यादि । सामान्यत आदिशब्दोपादानेऽप्यधिकत्वमेव । यथा धूमवत्त्वादेर्महानसादिवदित्यादि । एवमधिकतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतानामपि कथनं संगृहीतम् । यथा सौगतादेस्त्र्यवयवप्रयोगादि पुनरुक्तिर्वा तत्र तथैव तत्सिद्धान्तादिति । हेतुदृष्टान्तव्याप्तितर्काद्यधिकं तु वादे वस्तुतो न दूषणम् । येन केनापि तत्त्वनिर्णयाभिमन्येः । जल्पादौ यावत्प्रतिभासमनेकाभिधाननियमे तु भूषणमपि । यावत्सम्भवमनेकाभिधानं चा सर्वज्ञेनाशक्यमिति प्रायशो न तथा नियमः संभवति । अनयोश्च न्यूनाधिकयोरुद्भावितयोरभ्युपगमे त्वपसि-

स्वसिद्धान्तेत्युक्तम् । आलोकवत्त्वादिति । धूमवत्त्वादिति हेतुना कृतस्य हि साधनस्यैवानेनापि करणात्कृतकरणता द्रष्टव्या । एवमुत्तरत्रापि । ननु भाष्यादिग्रन्थेषु तत्तत्सैद्धान्तिकग्रन्थेषु चानेकहेतुकतर्काद्यभिधानदर्शनात् कथमधिकस्य दोषत्वमित्यत आह । हेत्विति । तथा च भाष्यादिग्रन्थानां वादात्मकत्वादाधिकं तत्र न दोषः किं तु गुण एवेति भावः । येन केनापीति । एकस्यादुष्टत्वेऽपि अन्यस्यादुष्टत्वसम्भवादित्यभिप्रायत्वादित्यर्थः । ननु यावत्सम्भवमनेकाभिधानानियमेऽधिकस्यापि न्यूनतया दोषत्वं स्यादित्यत आह । यावत्सम्भवमिति । प्रायश इति । अतिदक्षैस्तथा नियमाङ्गीकारे प्रतिवादिना वाद्युक्ताधिकस्यापि अधिकतादेः सम्भवोपपादने न्यूनतैवेति भावः । उद्भावितयोरभ्युपगम इति । यथा न्यूनमधिकं चोक्तमेव ततः को विरोध इत्युक्तावित्यर्थः । अपसिद्धान्तो वाच्य इति । जल्पवितण्डयोर्न तथा वक्तव्यमि-

द्धान्तो वाच्यः । अवयवाधिकादौ नित्यमपसिद्धान्तत्वं केचिदाहुस्तदसत् । अवयवन्यूनादावपि प्रसङ्गात् । न्यूने विरुद्धं नोक्तमिति चेन्न । अनैकान्तिकादिप्रयोगेऽप्यपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तत्र विरुद्धं नाभ्युपगम्यत इति चेन्नाधिकावयवप्रयोगेऽपि समत्वात् । वचनलिङ्गादिवक्तुरभिप्राय इत्यभ्युपगमः कल्प्यत इति चेन्न । परामर्शादिनापि प्रयोगसम्भवात् । पूर्वोक्तप्रसङ्गाच्च । सर्वतोमुखी साध्यसिद्धिः स्थेयसी स्यादिति संभ्रमादेराधिक-

---

त्येप सिद्धान्तो विरुध्येतेति वक्तव्यम् । तेन तर्हि तन्निग्रहः स्यादित्यर्थः । जरन्नैयायिकास्तु अधिकनिग्रहस्थानस्यापसिद्धान्तानतिरेकमाहुः । तन्मतं दूषयितुमनुवदति । अवयवन्यूनतादावपि प्रसङ्गादिति । न्यूनस्याप्यपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु स्वसिद्धान्तविरुद्धाङ्गीकारो ह्यपसिद्धान्तः स च न्यूने नास्ति विरुद्धस्यानङ्गीकारात् परं तु स्वसिद्धान्तैकदेशत्याग एव अधिके तु स्वसिद्धान्तविरुद्धाङ्गीकारोऽस्तीति वैषम्यमाशङ्कते । न्यूने विरुद्धं नोक्तमिति चेदिति । अनैकान्तिकादिप्रयोगेऽपीति । तत्रापि स्वसिद्धान्तविरुद्धस्य व्यभिचार्य्यादिहेतोः कथनादिति भावः । तत्र विरुद्धव्यभिचार्य्यादिकथनेऽपि विरुद्धाङ्गीकरणं नास्ति अज्ञानादेव तु तत्प्रयोगः । विरुद्धाङ्गीकारे एवापसिद्धान्तः । न तु विरुद्धकथनमात्रमित्यभिप्रेत्य शङ्कते । तत्र विरुद्धं नाभ्युपगम्यत इति चेदिति । समत्वादिति । अधिकेऽपि विरुद्धाङ्गीकाराभावादिति भावः । प्रयोगसम्भवादिति । तथा च न वचनमात्रेणाभ्युपगमोऽनुमातुं शक्यते व्यभिचारादिति भावः । तदभिप्रायेण विना तद्वचनमेव न सम्भवतिचेत्तर्हि न्यूनेऽपि तदङ्गीकारानुमानसम्भवात् पूर्वोक्तप्रतिबन्द्या न निर्मोक्ष इत्याह । पूर्वोक्तप्रसङ्गाच्चेति । सर्वतो मुखीति । सब्रह्मचारिभिर्वादकरणकाले निषिद्धानां बहूनां हेतुतर्काणां सर्वतो मुखसाध्यनिर्णयस्थैर्याय प्रयोगाभ्यासात् । तैः सकलवादकरणेन जातो यः संस्कारस्तस्मादधिकस्य सम्भव इत्यर्थः । आदिपदेन चित्तक्षोभपूर्वोक्ताविस्मरणादि गृह्यते ।

स्योत्थानसाध्यसिद्ध्यपेक्षितमात्रसाधकमुपाददीतेति समयः । स्वोक्तिवशात् परेण शब्दतोऽर्थतो वा प्रतिपन्नस्यैव निष्प्रयोजनं वचनं पुनरुक्तम् । तद्द्विधा । अर्थपुनरुक्तमाक्षेपपुनरुक्तं चेति । प्रथमस्त्वनित्यः शब्दः विनाशी ध्वनिरित्यादि । द्वितीयस्तु विवादपदं क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादि । विवादपदमिति हि धर्मिनिर्देशेऽपि वादम्यानेकप्रकारत्वेऽपि साध्यविशेषनिर्देशाद्धर्मिविशेषो ऽप्यर्थसिद्ध एव । देवदत्तो गृहे ऽस्ति बहिर्नास्तीत्याद्यपि नियमकथायामेवास्य दोषत्वम् । अन्यदा विशेषप्रतीत्यर्थमुपयोगात् । अन्येतु शब्दपुनरुक्तमित्यपि भेदमाहुः । यथा शब्दो नित्यः शब्दो नित्य इति । तदसत् । एकार्थत्वे अर्थपुनरुक्तत्वात् । भिन्नार्थत्वे त्वदोषत्वात् । भिन्नार्थोऽपि स शब्दो वाच्य इति नियमकथायामस्यावकाश इति

अन्वितस्योपयुक्तस्य पौनरुक्त्यमागच्छतः ।
कृतकार्यतया स्वाङ्गीकृतस्योक्तिरिहाधिकम् इति सङ्ग्रहः ।

सभ्यादिवाक्यवशात्प्रतिपन्नार्थस्य उक्तौ पुनरुक्तिं धारयति स्वोक्तिवशादिति । परस्याप्रतिपत्तौ पुनर्वचनस्य पुनरुक्तिं वारयति । परेणेति । आक्षेपपुनरुक्तिमपि दोषतया संगृह्णाति । अर्थतो वेति । सभ्यानुयोगेन पुनर्वचनस्य पुनरुक्तितां वारयति । निष्प्रयोजनमिति । तत्र सभ्याकांक्षापूरणस्यव प्रयोजनत्वान्न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । अस्येति । आक्षेपे पुनरुक्तस्येत्यर्थः । शब्दपुनरुक्तौ अर्थभेदोऽस्ति न वा अन्त्य आह । एकार्थत्व इति । आद्य आह । भिन्नार्थत्व इति । वर्णाः । व्यञ्जनानि । स्वरा अचः । आदिशब्देन तात्वादिस्थानपुनरुक्तं वृत्तपुनरुक्तमित्यादि गृह्यते । तथा नियमो लोके न दृष्टचरो दुष्करत्वादित्यत आह । तत्रापीति । वचनदोषादेरेवेति । अविज्ञातार्थत्वानन्वितत्वादेरित्यर्थः । वक्रानुमानादीति । पार्थिवपदार्थरूपान्यथाभावहेतुस्पर्शवत्पदार्थविशेषवानयं पर्वतः मेघपरि-

चेत् हन्त तर्हि वर्णस्वरादिपुनरुक्तमपि भेदेन पठनीयम् । तत्रापि दृष्टानां नियमसम्भवादिति । सकृदुक्तौ परेण सभ्यैर्वा यदप्रतिपन्नं तत्र तदपेक्षया पुनरभिधानं युक्तम् । तत्रापि त्रिरभिधानमित्येव नियमः । आत्मीयानवधानप्रतिभामान्द्यादिशङ्कया तावन्मात्रस्य सभ्यै रपेक्षणोपपत्तेः । ततः परं तु वचनदोषादेव सभ्यैरवधारणात् न वस्तुतस्तदपेक्षा । यत्र तु प्रतिवादिना वक्रानुमानादिप्रयोगस्तत्र वचनद्राघीयस्त्ववक्रिमादिभिरेव दुरवधारार्थतया यदि भूयोऽपि सभ्याकांक्षा तदा यावत्तदाकांक्षाशमनमस्त्वभिधानम् । अत एव परिषदनुज्ञोपलक्षणं त्रिरभिधानमिति केचित् । अचातुर्यविशदीकरणाभिसंध्यादिभिरस्योत्थानम् । निष्प्रयोजनं न पुनर्वदेदिति रहस्यम् । त्रिभाग्यन्तरोक्तस्य प्राश्निकविदितस्यार्थस्यानुद्भावितस्वाज्ञानेन यथोचितानुभाषणाभावो ऽननुभाषणनिग्रहस्थानमित्येके । दूषणमात्रस्यैव

णामहेतुपदार्थविशेषत्वादित्याद्यनुमानानि वक्रानुमानानि । महाविद्यानुमानानि च । आदिपदेन रूपादिव्यवस्थाप्रतीतिहेतुवैकारिकपदार्थाः साधारणकारणका इन्द्रियजन्यानुभवात् इत्यादिप्रत्यक्षादिप्रयोगो गृह्यते । वचनद्राघीयस्त्वं वचनस्यातिदीर्घत्वम् । ननु तदानीं त्रिरिति नियमो भज्येतेत्यत आह । अत एवेति । यतः परिषदाकाङ्क्षाशान्तिपर्यन्तमभिधानमत एवेत्यर्थः ।

स्योक्त्या द्वन्द्वादर्थतो वा योऽर्थोऽन्यस्य प्रियं गतः ।
तस्योक्तिरर्थरहिता पुनरुक्तिर्निगद्यत इति सङ्ग्रहः ।

प्राथमिकादुक्त्यनन्तरमेवाननुभाषणस्य दोषतां व्यावर्तयति । त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तस्येति । प्राश्निकाविदितस्याननुभाषणे न दोष इति दर्शयितुं प्राश्निकविदितस्येत्युक्तम् । स्वाज्ञानोद्भावनेनाननुभाषणेऽज्ञानमेव निग्रहस्थानं स्यादित्यसंकीर्णस्थल. दर्शयितुमनुद्भावितस्वाज्ञानेनेत्युक्तम् । अधिकत्र्यूनाद्यनुभा-

परातिरस्कारार्थत्वाभिमानात् अप्रतिभानाद्वास्योत्थानम् । दूष्यमंशमेव तेनैव शब्देन शब्दान्तरेण वा यदेद्यथानियमं नियमकथायामिति संग्रहः । वादिना त्रिभङ्ग्यन्तराभिहिते सभ्येष्वन्यतमेनापि *विदितार्थे* वचने *मया न ज्ञायत* इति वाग्यन्तरवचनं तस्याज्ञानम् । वैशद्याय तस्यैवार्थस्य वचनव्यक्त्यन्तरेण प्रतिपादनं युक्तमिति सूचयितुं त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तिः । वादे तु स्वाज्ञानाविष्करणं न दोषः । अत एव यावत्प्रतिवादिबोधं तत्राभिधेयम् । परस्याविज्ञातार्थारोपहेतुत्वादार्जवादेव स्वाज्ञानाविष्करणम् । जल्पवितण्डयोः स्वाज्ञानं नाविष्कुर्यादिति संक्षेपः । *कथां प्रविष्टस्य साधनदूषणाद्यप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।*

पणानामननुभाषणत्वेन सङ्ग्रहाय यथोचितपदम् । एक इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु एवं सति न्यूनाननुभाषणस्यापि न्यूनाख्यनिग्रहस्थानतैव स्याद्यदि वक्तव्यत्वेन स्वसिद्धान्तसिद्धैकदेशाकथनरूपत्वाभावान्न न्यूनान्तर्भावस्तदा वक्तव्यत्वेन स्वसिद्धान्तनिर्णीतार्थापेक्षयाधिक्यस्याभावान्नाधिकान्तर्भाव इति पश्यतु भवानिति ।

त्रिरुक्त्या सभ्यविदितस्यानुक्तस्याप्रतीतिना ।
योग्यानुवादाभावोऽननुभाषणमिहोच्यत इति सङ्ग्रहः ।

प्राथमिकाद्यभिधानेऽज्ञानस्यादोषतां दर्शयितुं त्रिभङ्ग्यन्तराभिहित इत्युक्तम् । सभ्यानामप्यज्ञाने वाद्यज्ञानस्यादोषतां दर्शयितुं सभ्येष्वित्यादि । अप्रतिभाव्यावृत्त्यर्थं मया न ज्ञायत इति वचनपर्यन्तत्वमुक्तम् । जैत्रव्यावृत्त्यर्थमाह । वाग्यन्तरेति । भङ्ग्यन्तरपदस्य प्रयोजनं स्वयमेव दर्शयति । वैशद्यायेति । सङ्क्षेप इति । विस्तरतः कृतस्याज्ञाननिग्रहस्थाननिरूपणस्येति गम्यते । एवं सङ्ग्रह इत्याद्युक्तावपि द्रष्टव्यम् ।

त्रिरुक्तेऽर्थे सदस्येषु केनापि विदिते सति ।
न मया ज्ञायत इति वचोऽज्ञानमिदं कृतम् इति सङ्ग्रहः ।

एतद्वाक्यप्रयोक्तुरित्यर्थः । गन्तुरुदासीनस्य व्यावृत्त्यर्थमाह ।

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति प्राचामुद्देशः साधनाप्रतिपत्तेरप्युपलक्षणार्थः विशेषाभावात्। अस्य प्रथमपर्वण्यपि सम्भवात्। अननुभाषितेऽप्युत्तराभावस्याप्यवचनोपपत्तेरननुभाषणाद्भेदः। गगनसूचनभूतलविलेखनकेशविरचनसाध्वसखेदादीनामप्येतन्निग्रहस्थानभेदत्वं केचिदाहुः। तदयुक्तम्। सदभिधानदशायां तेषां विद्यमानानामप्यनिग्रहस्थानत्वादसदभिधानदशायां च तयोरेव दूषणत्वात्। तत्तद्वर्जननियमकथायां तु तेषां भवत्येव निग्रहस्थानता। तथा चा-

---

कथां प्रविष्टस्येति। 'उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा' इति गौतमसूत्रस्य साधनाप्रतिपत्त्यव्यापकतां परिहरति। उत्तरस्येति। ननु साधनस्याप्युत्तरत्वं न विहन्यते तस्य पूर्वपक्षापेक्षया उत्तरत्वसम्भवादित्यत आह। अस्य प्रथमपर्वण्यपि सम्भवादिति। कथामभ्युपगम्य सभाक्षोभादिना तूष्णीकस्याप्यप्रतिभानिग्राह्यत्वात्तत्रोत्तराप्रतिपत्तेरभावादिति भाव। ननु तर्ह्यननुभाषणादस्य को भेद इत्यत आह। अननुभाषितेऽपीति। उत्तराभावस्यापीति। उत्तराभासवचने उत्तरदोषस्यैवोद्भाव्यतया अप्रतिभाया अभावादिति भाव। केशविरचनम्। शिखासमीकरणबन्धनादि। साध्वसपदेन वेपथुर्गृह्यते। भयस्यान्तर्धर्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्। आदिपदेनोक्तिस्खलनवस्त्रयज्ञोपवीतादिसमीकरणम्। पिपीलिकादिदंशवेदनाभिनयनतदपनयनयत्नादयो गृह्यन्ते। अदुष्टाभिधानदशायामुद्भवता गगनसूचनादीनां दोषतयोद्भावनमुच्यते उक्तव्यभिचारोक्तहान्यादि दुष्टाभिधानदशायां वा आहोस्विदवचनदशायाम्। आद्य आह। सदभिधानदशायामिति। अन्त्ययोराह। असदभिधानेत्यादि। तयोरिति। व्यभिचारादेरवचनस्य चेत्यर्थे। ननु तर्हि गगनसूचनादेरप्रतिभायामन्तर्भावादस्मदुक्तेन विरोध इत्यत आह। तथा चेति। अन्यत्रेति। उक्तविरोध इत्यर्थ। अपुरात्यवचनसमकालभाविनो गगनसूचना-

न्यत्रैव तेषामन्तर्भावः । अवचनसमकालभाविनस्त्वेते केवलाप्रतिभामूलव्यथालिङ्गत्वादनृशंसबुद्धीनां प्रतिभानिग्रहस्थानाभियोगं निरुन्धते । तैरेव च सभ्यानां तत्पराजयसंमतेः । तदहङ्कारखण्डनं च तैरेव प्रदर्शितैः । वचनावसरे वादी तूष्णीको न भवेदिति मर्यादा । अप्रतिभाया हेतुरनेकविधो द्रष्टव्यः । कथामवगाह्यैतद्विच्छेदमिच्छतो ऽनावश्यकापसरणव्याजवचनं विक्षेपः । यद्वदिदानीं मे कृत्यमतिवर्तत इत्यादि । आवश्यकानां तु लौकिकवैदिकानामनलीकानां विच्छेदाभिसन्धिलिङ्गत्वाभावादनिग्रहत्वम् । यथा युयुत्सूनामेव मध्ये विश्रमार्थं निवृत्तिः । व्याजमभिधायापि कथाकरणे तु नैतन्निग्रहस्थानं

दयस्तदातनाः प्रतिज्ञाया अप्युद्भावनं निरुन्धत इत्याह । अवचनसमकालभाविनस्त्विति । अनृशंसबुद्धीनामिति । अवचनेन गगनसूचनादिना च सभ्यैरवगते प्रतिपक्षिपराजये तान् प्रति बोधनार्थमप्रतिभोद्भावनं प्रति तस्योपरि प्रहारवन्नैर्घृण्यमेवावहेदिति भावः । कथं तर्हि सभ्यानां तत्पराजयव्यक्तिरित्यत आह । तैरेवेति । गगनसूचनादिभिरेवेत्यर्थः । परादहङ्कारखण्डनार्थं सोद्भाव्येत्यत आह । तदहङ्कारखण्डनं च तैरेव प्रदर्शितैरिति । तैरिति सभ्या उच्यन्ते । अनेकविध इति । बहुधापरिश्रममतिमान्द्यसभादर्शनजनितमनःक्षोभपराजयभीत्यादिभिरित्यर्थः ।

यदाङ्गीकृतवादः सन् कथनाय न कल्पते ।

अतिप्रतीत्यादयोऽद्भाव्या सेयमप्रतिभा मता इति सङ्ग्रहः ।

कथायामप्रवेशादशाया विक्षेपस्य दोषताव्यावर्तनाय कथामवगाह्येत्युक्तम् । अनावश्यकपदकृत्यं दर्शयति । आवश्यकानां त्विति । *लौकिकास्ताम्बूलोद्गिरणमूत्रोत्सरणाद्यवस्था व्यापाराः वैदिकाः* सन्ध्यावन्दनदेवमैत्रायाः । अनलीकानामिति । वास्तविकानामित्यर्थः । अलीकानां तेषां वचनस्यापसरणाभिप्रायलिङ्गत्वान्निग्रहस्थानत्वमेवेति भावः । तद्विच्छेदमिच्छत इत्यस्य कृत्यं दर्शयति । व्याजमभिधायापीति । तर्हि तदुक्तेरर्थान्तरता स्या-

विच्छेदार्थत्वाभावात् । तदानीं तदभिधानस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरत्वं तु तत्र स्यादेव । अपजयादेरपसरणसम्भवः । चाकूशूरगर्हितवादाहवादपसरणं न कुर्यादिति समयः । स्वदोषमभ्युपेत्य परदोषप्रसञ्जनं मतानुज्ञा । यथा त्वद्वचनं दुष्टमित्युक्ते तवापि वचनं, दुष्टमित्यादि । त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवत् । अत्र परदोषे सत्यपि हि स्वदोषाभ्युपगमोऽनुचित एवेति तेनांशेन निग्रहत्वं न तु परदोषाभिधानांशेन । तर्हि तस्यांशस्य किमर्थं लक्षणे निवेश इति चेत् न स्वदोषमभ्युपेत्य तूष्णीकस्याप्रतिभाग्रस्ततया निग्रहान्तरकृत्याभावात् । अतूष्णीकस्य तु प्रतिभावतोऽप्यनेनैव निवर्तनीयत्वादिति । प्रतिबन्द्या हि प्रायेण समीकरणाशया मतानुज्ञोदयः । परापादितदोषानभ्युपगमेन तदुद्धारेणैव वा परपक्षे दोषं ब्रूयादिति शासनम् । अवश्योद्भाव्यस्य निग्रह-

---

दित्याशङ्कोद्घाटपत्त्या परिहरति । तदानीमिति ।

वादाहवावतीर्णस्तद्विच्छेदेच्छावशाद्यदि ।
आवश्यकेतरद्ब्रूयात्तदा विक्षेपसम्भव इति सङ्ग्रहः ॥
वादस्थस्तद्रूपविच्छेदादनावश्यकमेव चेत् ।
वदेत्पलायने व्याज तदा विक्षेपसम्भव इति ॥

वादविच्छेदाद्विच्छेदमुद्दिश्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । ननु परदोषोद्भावनस्य गुणतया कथमस्य दोषत्वमित्यत आह । अत्रेति ।

स्वदोषमभ्युपेत्यैव परदोषप्रसञ्जनम् ।
मतानुज्ञा स्वदोषाङ्गीकारांशेनेह दूषणम् इति सङ्ग्रहः ।

अवश्योद्भाव्यस्येत्यनेनापर्यनुयोज्योपेक्षण व्यावर्त्यते । तस्योद्भावने तु स्वदोषप्रकाशप्रसङ्गेन तदुपेक्षणस्यैवोचितत्वात् । अवसरेऽपीति । अनवसरे तदुद्भावनस्य निरनुयोज्यानुयोगत्वप्रसङ्गेन तदा तदुपेक्षणस्यैव गुणत्वात्तदवसरेऽप्युपेक्षणं दोष इति भावः । ननु न तावदिदं वादिनोद्भाव्यं पर्यनुयोज्य मामुपेक्षितवानिति स्वयमेव

स्थानस्यावसरेऽप्यनुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम्। एतत् सदस्योद्भाव्यमित्येके। एतत्परीक्षार्थमसदेव मयोक्तं तदप्यनेन मन्दमतिना न विदितमिति स्वेनापि सावष्टम्भेनोद्भाव्यमित्यपरे। सदस्यप्रतियोगिकपराजयाभावात् वादिनश्च पाक्षिकापजयहेतौ बुद्धिपूर्वप्रवृत्त्ययोगात् स्वदोषोद्भावनेन परनिरसनस्य च पतितं मामयं न जानातीति दोषास्पृष्टयन्तरोद्भावनवदपरिहास्यत्वादनिग्रहस्थानमेवेदमित्यन्ये। इदमत्र तत्त्वम्। जल्पवितण्डयोर्नैतत् सर्वदा निग्रहस्थानम् केवलं सभ्यानुविधेयानामुभयमतिमान्द्यनिरूपणायोपयुक्तम्। षट्पक्षीसहनमनन्तरोद्भावनं तु निग्रहस्थानान्तरस्यापि तुल्यम्। वादे तु

स्वदोषोद्भावनानौचित्यात्। नापि प्रतिवादिना स्वयमेव स्वस्य निग्रहायोगात्। नापि च सभ्यैः सभ्यानां विजिगीषाभावेन तैस्तदुद्भावनायोगादित्यत स्वयमेव निर्णयं वक्ष्यन्नैयायिकैकदेशिनां मतान्याह। एतदित्यादिना। पूर्वोक्तमतद्वयोपमर्दपूर्वकं मतान्तरमाह। सदस्येति। पाक्षिकेति। स्वदोषस्य परेणाज्ञातत्वे पराजयस्यैव प्रसङ्गेन विजयस्यैकान्तत्वाभावादिति भावः। पतितमिति। पातकिनमित्यर्थः। स्पृष्टयन्तरोद्भावनवदिति। परेण तात्कालिकपतितसंसर्गरूपस्पृष्टयामापादितायामपि नैसर्गिकं पातित्यमयं न जानातीति स्वस्मिन्नैसर्गिकपातित्यरूपस्पृष्टयन्तरोद्भावनवदित्यर्थः। ननु षट्पक्षीसहनानन्तरं जल्पवितण्डयोरपि सभ्यैरुद्भावयितुं शक्यत्वात्तयोरप्येतस्य निग्रहस्थानत्वमस्त्वित्यत आह। षट्पक्षीति। षट्पक्षीसहनप्रकारश्चोत्तरत्र वक्ष्यते। तुल्यमिति। तथा च निग्रहस्थानान्तरस्योद्भाव्यत्वसम्भवेन नैतस्य तत्र निग्रहस्थानत्वमसङ्कीर्णस्थलाभावादिति भावः। वादे त्वेतस्य निग्रहस्थानत्वमस्ति सभ्यैरुद्भाव्यत्वमित्याह। वादे त्विति। ननु पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य हन्मात्रसम्भवदशायामुद्भावनस्य स्वदोषावहत्वेन दोषत्वेऽपि नि-

सभ्यैः स्वेन च यथाज्ञानमुद्भाव्यम् उभयथापि तत्त्वनिर्णयोपयोगात् । तादर्थ्येन च स्वदोषोद्भावनस्याप्यदोषत्वात् । अथ चानेकनिग्रहस्थानसन्निपातेऽन्यतममुद्भावयतोऽन्यतमानुद्भावनेऽपि न दोषत्वम् । सर्वोद्भावननियमे त्वन्यतमोद्भावनेऽपि नियमभङ्गेऽन्तर्भावः । तदा तु जल्पवितण्डयोः स्वेनाप्युद्भावनीयम् परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तेः । तदनुद्भावनेन नियमभङ्गाभियोगस्याशक्यत्वाच्च । एवमन्यत्रापि परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तिदशायां स्वस्यावष्टम्भेन विजयावहत्वान्निग्रहस्थानान्तरोपमर्जनतयेदमुद्भाव्यमस्तु पिहितस्वच्छिद्रोऽपि परच्छिद्रं नोपेक्षेतेति नीतिरि-

---

ग्रहान्तरसंन्निपातदशायामनुद्भावनेऽन्यतममुद्भाव्यान्यतममनुद्भावयतः स्वस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य दोषत्वप्रसङ्गेनावश्यमुद्भाव्यत्वाज्जल्पवितण्डयोरपि निग्रहस्थानत्वं स्यादित्यत आह । अथ चानेकनिग्रहसन्निपात इति । न दोषत्वमिति । उद्भावितेन पर्यनुयोज्योपेक्षणव्यतिरिक्तनैकेनैव परस्य पराजयसिद्धेः कृतकरत्वेनास्यानुद्भावनं न दोषाय प्रत्युत तदुद्भावनमधिकतया दोष एवेति भावः । सम्भावितसर्वोद्भावननियमाङ्गीकारे तस्यानुद्भावनं स्वस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणं स्यादित्युभयथापि तस्य निग्रहस्थानत्वमवर्जनीयमित्यत आह । सर्वोद्भावननियमे त्विति । तदा स्वस्य नियमभङ्ग एव तु दोषः । न तु पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति भावः । ननु तदा स्वस्य नियमभङ्गपरिहारार्थं पर्यनुयोज्योपेक्षणमुद्भाव्यमेव स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति । तदा त्विति । स्वदोषोद्भावनं स्यापकर्षमावहेदित्यत्राह । परस्येति । स्वदोषप्रकाशनभयेन तदनुद्भावने तु नियमभङ्गाक्षेपोऽशक्यपरिहारः स्यादित्याह । तदनुद्भावनेनेति । अशक्यत्वादिति । परिहर्तुमिति शेषः । अन्यत्रापीति । सम्भावितसर्वनिग्रहोद्भावननियमरहितयोर्जल्पवितण्डयोरपीत्यर्थः । एतन्निग्रहस्थाननिरूपणेन

ति । क्षुद्रस्खलितत्वभ्रमादेरुपेक्षासंभवः ।

इतिश्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतौ न्यायपरिशुद्धावनुमानाध्याये द्वितीयं प्रयोगाद्याह्निकम् ॥ २ ॥ २ ॥

तन्निग्रहस्थानाभावे तन्निग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयो-

तात्पर्यतः प्रदर्शितमर्थमाह । पिहितस्वच्छिद्रोऽपीति । क्षुद्रस्खलितत्वभ्रमादेरिति । स्वल्पदोषत्वभ्रमादेरित्यर्थः । आदिपदेनानवधाननिग्रहनिरूपणापरिज्ञानादिकं गृह्यते ।

अवश्योद्भावनीयस्यावसरे सत्युपेक्षणम् ।
तज्ज्ञैः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणमित्यभिधीयत इति सङ्ग्रहः ॥

इति श्रीमद्वेदान्ताचार्य्यचरणारविन्दानुसन्धानविशदप्रबोधेन भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीदेवराजाचार्य्यसूनुना श्रीनिवासदासेन विरचितायां न्यायपरिशुद्धिव्याख्यायां न्यायसारसमाख्यायामनुमानाध्याये द्वितीयं प्रयोगाद्याह्निकम् २ । २ ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यदनुग्रहेण नृहरेर्निग्रहविषयाः परिग्रहं यान्ति ।
तस्य कवितार्किकहरेः करुणानिरवग्रहास्तु मयि ॥ १ ॥
प्रवृत्ता भक्तिश्चेद्भवति परमाचार्यपदयो
र्धयं तद्भक्त्याद्यद्दुमतिपदं वा यदि मताः ।
तदा दोषादर्शिप्रणयरससारेण मनसा
परिग्राह्यं स्यात् कृतिरनघमाचात्सुमनसः ॥ २ ॥
उक्तस्य ह्यानिरुक्ताविशेषणमुक्तापलाप उक्तविरोधः ।
अपसिद्धान्तो ऽवाचकमनन्वितमप्राप्तकालमिष्टमपि ॥ ३ ॥

गः । एतदेव सर्वमसदुत्तरम् । उत्तररूपतया सर्वस्य च निरनुयोज्यानुयोगभेदस्य द्वितीयादिकक्षास्ववसरस्तदनन्तरकक्षायामेवोद्भावनम् । तद्द्विविधम् । दूषणव्याप्तमप्यसिद्धं सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितं चेति । पूर्वमपि द्विधा । सिद्धदूषणं कल्पितदूष्यं चेति । सिद्धदूषणमपि द्विधा । अनवसरग्रहणं निग्रहस्थानाभासवचनं चेति । तत्रानवसरग्रहणं यथा । चतुर्थकक्षायां स्थितः प्रतिवादी वदति प्रथमकक्षायां त्वयापशब्दितमिति । यद्वा । सन्तमसन्तं वा कञ्चिदनैकान्त्यादिदोषमुद्भाव्य स्वयमेवा-

---

अज्ञातार्थकमर्थान्तरमूनमर्थादिक पुन. कथितम् ।
अननूदितमज्ञात प्रतिभाविन रहश्च विक्षेप ॥ ४ ॥
मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमननुयोज्यपृच्छा च ।
मानाभासाश्च तथा प्रत्यक भवति निग्रहस्थानम् ॥ ५ ॥
एतान्यासन्नविंशानि समासात्कथितानि तु प्रत्येकम् ।
निग्रहस्थानान्याहुर्बहुविधान्यपीति सक्षेप ॥ ६ ॥
यत्पादाश्रयधर्म्येषु जातिचिन्ता निषिध्यते ।
त नत्वा निगमान्तार्यं व्याकुर्वे जातिरूपणम् ॥ ७ ॥

तन्निग्रहस्थानाभास इति । एतत्सदुत्तररूपनिग्रहस्थानाभियोगवारणाय । अभियोग आक्षेप । निरनुयोज्य । अप्रष्टव्य । तस्यानुयोग. प्रश्न इति । असदुत्तरेऽन्वर्थसंज्ञामुखेन लक्षणमाह । निरनुयोज्यानुयोग इति । एतदेवेति । असदुत्तरमिति विधेयापेक्षया नपुंसकत्वम् । अत्रोक्तविभागपर्यालोचनया अनवसरग्रहण निग्रहस्थानाभासवचन कल्पितदूष्य दूषणव्याप्तिरहितमिति चतुर्धा असदुत्तरप्रकारा पर्यवसिता । तत्राद्यास्त्रयो दूषणव्याप्तिमन्तोऽप्यसिद्धा. । चतुर्थस्तु दूषणव्याप्तिरहित सिद्धः इति विवेक । तत्र प्रथममुदाहरति । अनवसरग्रहण यथेति । सन्तमिति । सद्दोषाभिधानेऽपि परोक्तस्य विशेषणस्य त्यागस्य चावलम्बनेन उक्तविशेषणत्योक्तहान्योरभिधाने सदुत्तरत्व परानुक्तयोरेतयो स्वयमेव प्रथममभिधानेऽसदुत्तरत्वमेव । उक्तमव

ह यदि हेतुं विशेषयिष्यसि तदा हेत्वन्तरेण निगृहीतोऽसि । यदि त्यक्ष्यसि तदोक्तहान्यैव इत्यादि । वादे तु हेत्वाभासादिकं तत्त्वनिर्णयपरिपन्थित्वादतिक्रान्तकालमप्युद्भाव्यम् । अन्यथा तन्मूलचिन्तासन्ततेर्निष्फलपरिश्रमत्वप्रसङ्गादिति । नचानवसरग्रहणस्य विपर्यस्तेऽन्तर्भावः शङ्क्यः अवश्यंभाविनियतक्रमविषयत्वाद्विपर्यासस्य । अनवसरे क्रियमाणस्य ग्रहणस्य त्ववश्यंभावित्वाभावात् तस्यैव तत्पूर्ववाक्यस्य चाकाङ्क्षादिक्रमनियामकाभावाच्च । यदा चामतो दोषस्यानवसरे प्रतिपादनं तदा तु व्यक्त एवास्यावश्यंभावित्वाभावः । नन्वसिद्धत्वे सति दूषणव्याप्तस्यासदुत्तरस्य विभागोऽयमुदाह्रियते । अत्र च सतो दोषस्यानवसरोद्भावने तस्य स्वपर्वणि सिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वम् । उच्यते अतिक्रान्तस्यैष्यतो वा पर्वणस्त-

---

त्कस्य दूषणमुद्भाव्यं तच्च तस्यामेव कक्षायां कक्षान्तरे तु उपस्थितमुपेक्ष्यमेवेति रहस्यम् । हेत्वन्तरेणेति । उक्तविशेषणेनेत्यर्थः । अतिक्रान्तकालोद्भावनस्य जल्पवितण्डयोरेव दोषत्वं न वादे इति व्यवस्थां दर्शयति । वादे त्विति । विपर्यस्त इति । विवक्षितक्रमविपर्यस्तकरणरूपेऽप्राप्तकाल इत्यर्थः । तत्र हि वादारम्भविपर्यासावयवविपर्यासादिषु अवश्यभाविनोः क्रमनैयत्यविपर्यासो ऽप्राप्तकालत्वेन विवक्षितः प्रकृते चानवसरे क्रियमाणस्य निग्रहणस्य नावश्यंभाविता अग्रहणस्यापि सम्भवात् । अतो न तत्रान्तर्भाव इत्याशयेन परिहरति । अवश्यंभावीति । किं च तत्रावयवेषु क्रमनियामिकापरत्र पूर्वाकाङ्क्षास्तीति क्रमस्यावश्यकत्वात्तद्विपर्यासो दोष इति । इह त्वनवसरग्रहणविषयस्य निग्रहस्य तत्पूर्ववाक्यस्य चाकाङ्क्षाभावात् क्रमस्य निर्मूलत्वेन क्रमविपर्यासस्यैवाभावात् । अस्य पृथगेव दोषत्वं वाच्यमित्यभिप्रायेणाह । तस्येति । व्यक्त एवेति । अतो दोषस्यानवसरे उद्भावनमूह्यं तर्कितं क्वाचित्कञ्चेति भावः । स्वपर्वणीति । स्वो-

दानीमदूष्यत्वात् । स्वपर्षदि सिद्धस्यापि दूषणतयासन्निहिते तदानीतने पर्षद्यसिद्धत्वायुक्त एवायं विभागः । असतस्तु दोषस्यानवसरोद्भावितस्य स्वपर्षद्यप्यसिद्धिर्विशेष इति । निग्रहस्थानाभासवचनमपि बहुविधम् । तन्निग्रहस्थानाभावे तदारोपणं, निग्रहस्थानान्तरे तदन्यनिग्रहस्थानवचनं, स्वसमये निग्रहस्थानत्वेनापरिसंख्यातस्य निग्रहस्थानतया प्रसञ्जनम्, क्षन्तव्यतयाभ्युपगतस्योद्भावनमित्यादि । तत्राद्यं यथा । सम्भावितानेककल्पसाधारणोक्तौ विकल्पितायां विवक्षितविकल्पत्यागेनोक्तहानिः । प्रकरणाद्यापन्नस्य स्वयमेव पूर्वोक्तस्य वा विशेषणस्य प्रकाशनेनोक्तविशेषणं पार्श्वस्थायुक्तस्यारोपितस्य वानभ्युपगमेनोक्तापलापः । एवमुत्तरेष्वपि भाव्यम् । द्वितीयं यथा । हा-

---

त्पत्तिहेतुभूतायां कक्षायामित्यर्थः । तदानीमदूष्यत्वादिति । असन्निहितत्वादिति भावः । अत एवाह । असन्निहित इति । एतच्च सतो दोषस्यानवसरग्रहणेऽसिद्धतोपपादनं नासतो दोषस्यानवसरग्रहणे तस्य स्वपर्षद्यप्यसिद्धत्वादित्याह । असतस्त्विति । उद्भावनमित्यादीत्यादिपदेनासत्येव तस्मिन् निग्रहस्थाने तदुद्भावनं गृह्यते । साधारणोक्ताविति । वादिन इति शेषः । विकल्पितायामिति । प्रतिवादिनेति शेषः । विवक्षितविकल्पत्यागेनेति । वादिन इत्येतदनुषज्यते । प्रकरणादीत्यादिपदेनार्थलिङ्गौचित्यानि गृह्यन्ते । एवमुत्तरेष्वपि भाव्यमिति । वार्त्तिककाराद्येकदेशतीर्थकरानुसारेणापसिद्धान्तः । अपवादशास्त्रानुसारेण शब्दप्रयोगेणावाचकम् । स्वयमन्वयाप्रतिसन्धानेनानन्वितम् । स्वस्यानवधानेन विपर्यासभ्रमेणाप्राप्तकालम् । आत्मनः परिषदेकदेशस्य वानवबोधेनाविज्ञातार्थकम् । प्रस्तुतानुगुणस्याप्यापाततयानध्यवसायेनार्थान्तरम् । स्वस्यान्यव्यासङ्गादश्रवणेन न्यूनम् । पार्श्वस्थायुक्तेन हेत्वादिनाप्यधिकम् । श्रुतिसामान्यमात्रेण पुनरुक्तम् । तदप्रसिद्धप-

न्यादावपलापादि छले जातिर्जातौ छलं तदवान्तरविशेषेष्व-पि विशेषान्तरवचनमित्यादि । तृतीयं यथा । कण्डूयन-केशविरचनताम्बूलचर्वणादिभिर्निगृहीतोऽसीति । चतुर्थं यथा । तत्त्वनिर्णयाविरोधिनामुक्तविशेषणमतानुज्ञादीनां वादे प्रकाशनम् । जल्पवितण्डयोश्च नियमविशेषवशादनुद्भावनीयानामुद्भावनम् । तत्र च नियमभङ्गसध्रीचीनमिति विशेष इति । यत्तत्कल्पि-तदूष्यमसदुत्तरं तच्छलम् । वक्तुरविवक्षितमर्थमारोप्य तद्दूषणं छलमित्यर्थः । ननु साधनवाक्येऽपि छलं संभवति । तथाहि

देरनुवादेऽननुभाषणम् । अवधीरितायां परिषदि स्वावष्टम्भमात्रेणा-ज्ञानम् । उत्तरं वदतोऽपि वचनान्तरापेक्षणेनाप्रतिभा । आवश्यक-कार्येण विक्षेपः । सिद्धसाधनेन मतानुज्ञा । स्वदोषोद्भावनेन पर्य्य-नुयोज्योपेक्षणम् । अच्छलजात्योः छलजात्युद्भावनेन निरनुयो-ज्यानुयोग इत्यादिः प्रकार एवंशब्दार्थः । तदवान्तरविशेषे-ष्विति । उक्तहान्यादिनिग्रहस्थानानां छलजात्योश्चावान्तरवि-शेषेषु प्रतिज्ञाहानिवाक्छलप्रतिप्रमाणसमादिष्वित्यर्थः । विशेषान्त-रवचनमिति । हेतुहान्युपचारच्छलप्रतितर्कसमादिवचनमित्यर्थः । ताम्बूलचर्वणादिभिरिति । तेषामावश्यकत्वेन निग्रहस्थानत्वेनाप-रिसंख्यातत्वादिति भावः । ननु नियमविशेषवशादनुद्भावनी-यत्वेनोभयवादिसम्मतानामुद्भावने नियमविरह एव दोषः स्या-दित्यत आह । तत्र चेति । तथा च दोषान्तरसत्त्वेऽप्येतस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य दोषत्वं नापैति किंतु तत्र दोषाधिक्यमे-व स्यादिति भावः । पार्श्वस्थाद्युक्तस्य वाद्युक्ततयारोपितस्यान-भ्युपगमेन प्रयुक्ते ऽपलापाभासेऽतिव्याप्तेः कल्पितदूष्यमसदुत्तरं छलमिति च्छललक्षणं दुष्टमित्यतस्तदर्थमाह । वक्तुरिति । उक्ता-पलापाभासे तु वचनमेव वादिन्यारोप्यते न तु वक्तुरविवक्षि-तार्थ इति नातिव्याप्तिरिति भावः । साधनेऽपि छलसम्भवा-दुत्तरपदघटितलक्षणं तत्राव्याप्तमित्याशयेनाक्षिपति । नन्विति । पाथः पार्थिवमिति प्रतिज्ञायामसाङ्गत्य वारयितुं भूतचतुष्टयैक-

भूतचतुष्टयैकद्रव्यत्ववादी जैनः प्राह । पाथः पार्थिवं पयस्त्वात् । यत् पयस्तत्पार्थिवं यथा क्षीरमिति । पशुः स्वर्गसाधनं न भवति सत्त्वात् यत् स्वर्गसाधनं तत् सत्त्वहीनं यथा हरिरन्तरमिति । अत्र पयःशब्दसत्त्वशब्दयोः स्वयमेवार्थान्तरकल्पनायुक्तं छलत्वम् । यथा जातित्वं महाविद्यादौ साधनेऽपि कैश्चिदुच्यते तथा स्ववाक्यस्यशब्दस्यापि स्वयमेव छलान्तरकल्पनेन प्रयोगाच्छलत्वं सिद्धम् । नचात्र पयः सत्त्वादिशब्दार्थविकल्पेनासिद्धिसाधनविकलत्वादिदूषणसंभवे किं छलत्वोक्त्येति वाच्यम् । नवकम्बलादिच्छलेऽपि नूतनत्वसंख्याविशेषविकल्पेन प्रत्यक्षविरोधप्रस्तुतासङ्गतत्वादिदूष

द्रव्यत्ववादी जैन इति वादिविशेषोपादानम् । पयस्त्वादिति । नीरक्षीरयोः पयःशब्दवाच्यत्वात्क्षीरत्वमादाय पक्षे हेतुसत्ता क्षीरत्वमादाय दृष्टान्ते हेतुसत्ता चोपपादनीया । एकशब्दवाच्यत्वाच्च योरैक्यमित्यभिमानः । सत्त्वादिति । सतो भावः सत्त्वमिति सत्त्वशब्दवाच्यं विद्यमानत्वं हेतुः । पक्षधर्मता तत्सत्त्वहीनमित्यत्र सत्त्वशब्देन प्राणा विवक्षिताः तदभावो दृष्टान्तवर्ती पूर्ववदैक्याभिमानः ।

सत् प्रशस्ते विद्यमाने इति । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्विति च नयन्तुरा.

पयः सत्त्वादिशब्दार्थविकल्पेनेति । पयःशब्देन क्षीरत्वं विवक्षितं वा नीरत्वं विवक्षितं वेति विकल्प्य आद्ये ऽसिद्धिः पाथसि पक्षे क्षीरत्वाभावात् । अन्त्ये दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादिदूषणसम्भवात् न छलस्य तत्र दोषत्वमिति भावः । आदिपदेनानुक्तोदाहरणान्तरसम्भावितदूषणपरिग्रहः । नूतनत्वसंख्याविशेषविकल्पेनेति । नवकम्बलोऽयमित्यत्रापि नवशब्देन नूतनत्वं विवक्षितं दूष्यते वा अविवक्षितसंख्याविशेषो दूष्यते वा । आद्ये नूतनत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तेन विरोधः । अन्त्ये प्रस्तुतासङ्गतत्वमिति

णप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति । सत्यं निरनुयोज्यानुयोगभेदभूतोत्तररूपच्छलविवक्षयात्र लक्षणमिति न विरोधः । अथवा संख्याविशेषरूपार्थस्य वक्तुर्विवक्षितत्वं प्रकाश्य तत्कथनद्वारेव प्रकृतासङ्गतिर्वाच्या । तत्र चाविवक्षितार्थविषयत्वं वचनस्वभावादेव व्यक्तम् । पयस्त्वादिहेतावुभयत्र विवक्षान्तरसद्भावे प्रमाणाभावाद्विकल्पमुखेनैव दूषणं साधीयः । पयःशब्दवाच्यत्वमात्रविवक्षायां न छलत्वम् । यदि तु वृत्तिद्वयविवक्षां स्वयमेवोद्भाव्य हेत्वसिद्धिं साधनविकलतां च परिजिहीर्षति तदापि साधकतयोपन्यस्तहेतोर्दृष्टान्तेऽनुदाह-

दोषान्तरस्य शक्योद्भावनत्वेनाच्छलत्वप्रसङ्गस्योत्तरच्छले ऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तत्र साधने ऽपि छलत्वमङ्गीक्रियते तत्रोक्तलक्षणस्यान्याप्तिस्तु नाङ्गीक्रियते । अत्रोत्तररूपच्छलस्यैव लक्ष्यत्वादित्यभिप्रेत्य परिहरति । सत्यमिति । न विविरोध इति । नास्य तल्लक्षणत्वविरोध इत्यर्थः । ननु तर्ह्यत्र साधनच्छलस्य पृथङ्निरूपणं स्यादित्यत्रान्तर्भावाद्विकल्पपूर्वकोक्तदोषान्तर्भावस्य उत्तरच्छले ऽपि तुल्यत्वादित्यस्वरसात्साधनोत्तरच्छलयोर्वैधर्म्यं दर्शयति । अथवेति । प्रकाश्येति । अन्यथा प्रकृतासङ्गतेर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । व्यक्तमिति । तथा चाविवक्षितार्थदोषत्वस्यावश्यकत्वादुपजीव्यत्वाच्च तदेवच्छलत्वं तत्रोद्भाव्यमिति भावः । न छलत्वमिति । अन्यतरार्थस्याविवक्षितत्वग्राहकाभावादिति भाव । ननु पक्षदृष्टान्तयोर्हेतूपपादनदशयोरन्यतरस्य पाक्षिकमविवक्षितत्वमस्तीति च्छलत्वं स्यादित्यत आह । यदि चेति । परिजिहीर्षतीति । तथा च पाक्षिकाविवक्षामुद्भाव्य उभयविवक्षोद्भावनैव पक्षदृष्टान्तयोर्हेतूपपादनम् तस्य शक्यकरणमिति भावः । तर्हि तस्यादुष्टत्वमेव स्यादित्यत आह । तदापीति । नन्वर्थद्वयविवक्षायामपि दशाभेदेनान्यतरस्याविवक्षितत्वमस्त्येवेति स्थापकेन गोपने ऽपि दूषकेणोद्भावयितुं शक्यत्वादविवक्षितार्थकथनस्वरूपं छलत्व तत्र वक्तुं शक्यमेवेत्याशयेन

रणादुदाहृतस्य मक्तानुपयोगादर्थान्तरनिग्रहस्थानता । अर्थद्वयविवक्षामात्रेण छलत्ववाचोयुक्तिमिच्छसि इष्यतां स्वैरमिति । तद् त्रिधा । वाक्छलमुपचारच्छलं सामान्यच्छलमिति। तत्र नानार्थेषु शब्देष्वभिधेयान्तरारोपणेन तद्दूषणं वाक्छलम्। यथा नूतनकम्बलवत्त्वविवक्षया नवकम्बलोऽयमित्युक्ते संख्याविशेषपर्यमारोप्य कुतोऽस्य नवकम्बला एक एव हि कम्बलो दृश्यत इति । एवं दूषयतो वादिविवक्षिताप्रतिपत्तेस्तदुत्तराप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिः । अदूषणे दूषणबुद्धेश्चान्यथाप्रतिपत्तिरिति। अभिधोपचारविपर्ययारोपणेन तद्दूषणमुपचारच्छलम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ कथं प्रवाहे घोषवास इति । अग्निर्माणवक इत्यत्र कथमनुष्णो ज्वलन इति। उभयथा लोकवेदयोः प्रयोगात्तत्प्रतिपत्त्यभावादेव चात्र निग्रहः । उपचारप्रयोगे मुख्यार्थासम्भवाद्बा-

---

शङ्कते। अथेति। अस्तु तथा छलत्वव्यवहारस्तथापि न तद्दोषायोद्भावयम् । असिद्ध्यादिकमप्रतीत्याविवक्षितत्वं पाक्षिकमप्यपगन्तुं न शक्यमित्यसिद्ध्यादेरेवोपजीव्यत्वात्तदुद्भावनमुचितमित्याशयेन परिहरति । इष्यतां स्वैरमितीति । नानार्थेष्वित्यनेन सामान्यच्छलं व्यावर्त्यते । अभिधेयान्तरेत्यनेन चोपचारच्छलं व्यावर्त्यते । यद्वा नानार्थेष्वित्यनेनाग्निर्माणवक इत्यभिधेयारोपरूपमुपचारच्छलं व्यावर्त्यते। तत्राग्निशब्दस्य नानावाचकत्वाभावादर्थशब्देन वृत्तिविषयमात्रविवक्षायां तु पूर्वोक्तव्यावर्त्यमप्यनवद्यमिति बोध्यम्। एतस्य निग्रहस्थानस्य त्वप्रयोजकामप्रतिपत्तिं विप्रतिपत्तिं च दर्शयति । एवं दूषयत इति । अभावादेरित्यादिपदेन विपरीतप्रतिपत्तिर्गृह्यते नैयायिकैरुक्तमुपचारच्छललक्षणमव्याप्त्या दूषयितुमनुवदति । उपचारप्रयोग इति । सुक्षेत्रे शालिसम्पत्तिवदिति । सुक्षेत्रस्यापि कृषीवलापरिग्रहदशायां शा-

ध उपचारच्छलमित्यन्ये । तत्र मुख्यप्रयोगेऽपि कस्यचिदौपचारिकार्थासम्भवेन प्रत्यवस्थानोपपत्तेः । अस्य चौपचारिकार्थे मुख्यार्थताभ्रमेण वा गत्यन्तराभावादेवमपि किमयं व्याकुलीभवेदिति वा प्रयोगसम्भवः । यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्तेऽग्निर्माणवक इति प्रसिद्धम् । नचात्रेदानीं माणवक इति कालात्ययापदिष्टो हेतुरिति । नचैतद्दूषणान्तरान्तर्गतम् । तस्माद्यथोक्तमेव लक्षणम् । तात्पर्यान्तरारोपणेन तद्दूषणं सामान्यच्छलम् । यथायमहो ब्राह्मणोऽनूचान इत्यत्र सुक्षेत्रे शालिसम्पत्तिवत् सम्भावि तत्त्वविवक्षया किमाश्चर्यमित्युक्ते ब्राह्मणत्वसामान्ये व्याप्यत्वमारोप्यानूचानत्वे च व्यापकत्वमविवक्षितमारोप्य ब्राह्मणत्वहेतोर्व्रात्यैरनैकान्तिकत्वकथनमिति । अत्र सामान्यच्छलमित्युपलक्षणसंज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा तु तात्पर्यच्छलमित्येवेति ।

लिसम्पत्त्यभावात्सम्भावितत्वमात्रमेव, तत्र विवक्षार्हमिति । किमाश्चर्यमिति । अत्यन्तासम्भावितत्वे किल विस्मयसम्भव इति, भाव. । व्रात्यैरिति । निराकृतिभिरित्यर्थः । व्रात्यो निराकृतिः अस्वाध्याय इति पर्यायाः । नन्वत्र तात्पर्यस्यैव छलनं न तु सामान्यस्य अतस्तात्पर्यच्छलमित्येव संज्ञा युक्ता नतु ब्राह्मणत्वसामान्यस्य तात्पर्यान्तरारोपे कारणत्वात्तेन व्यपदेशे को दोष इति चेत् । अयं कुशल इत्यादावयमेव कुशल इति तात्पर्यान्तरारोपेणान्यस्यापि कुशलत्वाद्बाध इत्यादिदूषणस्थले सामान्यस्याहेतुत्वेनाव्यापकत्व स्यादित्यत आह । अत्रेति । ननु सर्वत्रापि तात्पर्यान्तरारोपात्सर्वमपि तात्पर्यच्छलं स्यादिति चेत्तत्राप्युपजीव्यत्वादभिधोपचारयोस्ताभ्यां व्यपदेशस्य युक्तत्वादिति

वक्तुर्विवक्षितादन्यदारोप्यैतस्य दूषणम् ।
छलं त्रिधाभिधाभक्तितात्पर्याणां विपर्ययात् इति सङ्ग्रहः ॥

यत् सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितमसदुत्तरं तज्जातिः। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेनैव हि हेतुना स्थापनं दूषणं वा तयोरन्यतराभावे प्रतिषेधहेतुरपि दुष्यत्येव। तत्र यथा च्छलस्य केवलनिरनुयोज्यानुयोगस्य वा पक्षीकृते वादिवाक्ये स्वयमसिद्धस्य पक्षधर्मत्वविरहान्न दूषकत्वसिद्धिः। एवं पक्षधर्मस्यापि जात्युत्तरान्तर्गतस्य हेतोर्दूषणव्याप्तिविरहान्न दूषकत्वम्। तथाहि। नेदं स्वसाध्यसाधकं युक्ताङ्गानपेक्षप्रतिप्रमाणादिप्रतिरुद्धत्वादित्यादिषु जातिप्रयोगेषु प्रतिषेधहेतोः पक्षधर्मत्वे सत्यप्यसाधकत्वेन व्याप्तिर्नास्ति। अन्ततः स्वस्मिन्नेव व्यभिचारात्। तदेतदीदृशमसामर्थ्यविशेषं विवक्षित्वा प्रतिषेधसामर्थ्यं जातिलक्षणमुक्तं न्यायवार्तिके तादृशसामर्थ्यमूलभूतं स्वव्याघातकत्वमेव न्यायाचार्येण लक्षणीकृतम्।

जातेर्व्याप्तिराहित्येनादूषकत्वादसदुत्तरतां व्याप्तिराहित्यप्रकारं च प्रतिपादयितुं प्रस्तौति। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेनेति। केवलनिरनुयोगस्येति। छलजातिभ्यां भिन्नस्य निग्रहस्थानाभासवचनस्येत्यर्थः। नेदं साध्यसाधकमित्यत्रेदंपदेन स्थापनप्रमाणमुच्यते। सदुत्तरप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टप्रयोगव्यावर्तनाय युक्ताङ्गानपेक्षत्वमुक्तम्। इत्यादिष्वित्यादिपदेन तथाविधप्रतितर्कप्रतिरुद्धत्वं गृह्यते। अप्रमाणादिपदेनाभिमानिकं प्रमाणत्वादिकं विवक्षितम्। आभासेषु तेषु वस्तुतः प्रमाणत्वतर्कत्वयोरभावादिति बोध्यम्। अन्ततः स्वस्मिन्निति स्थापनप्रमाणे व्यभिचारोक्तौ तस्यासाधकत्वमभिमन्यमानो वादी न संमन्यते स्वीयजात्युत्तरस्य तु स्वबुद्ध्या स्वसाध्यसाधकत्वात् तत्र युक्ताङ्गानपेक्षप्रतिप्रमाणप्रतिरुद्धत्वे सत्यपि स्वसाधकत्वविरहस्य स्वेनानङ्गीकारात्तत्रैव व्यभिचारः स्यादित्यर्थः। ईदृशमसामर्थ्यविशेषमिति। दूषणव्याप्तिराहित्यमित्यर्थः। तादृशसामर्थ्यमूलभूतमिति। दू-

तच्च युक्ततमम् । साधारणस्य दूषणविशेषस्य स्फुटप्रतीतेः । किं च सूत्रकारस्य "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः" इति जातिसामान्यलक्षणं ब्रुवाणस्य न तदेव लक्षणं विवक्षितम् । सर्वजातिसंग्राहकत्वाभावात् । अप्रदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनयोरतिव्याप्तेश्च । अतो जातिविभागसूत्रे निग्रहस्थानवत् परस्परनिरपेक्षास्वपि जातिषु प्रयोगलाघवाय द्वन्द्वात् परतया सर्वजात्यन्वितं समशब्दं प्रयुञ्जानस्य तदेव लक्षणतया विवक्षितमिति भाष्यकारादिभिः सर्वैरास्थितम् । तत्र यथावदुक्तं साधर्म्यं वैधर्म्यं

पणव्याप्त्यभावमूलमित्यर्थः । न्यायाचार्य उदयनः । साधारणदूषणविशेषस्येति । सर्वजातिसाधारणदुष्टत्वमूलस्येत्यर्थः । स्फुटप्रतीतेरिति । अनेन न्यायवार्तिकपक्षेऽसामर्थ्यविशेषेण जातिलक्षणेन दुष्टत्वमूलस्य स्वव्यावर्तकत्वस्य न स्फुटप्रतीतिरिति व्यज्यते । *भाष्यवार्तिकटीकाकारपक्षाणामयुक्तत्वान्न्यायाचार्य*पक्ष एव युक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यभिप्रायेण भाष्यादिपक्षेष्वनुवादपूर्वकं दोषानुदाहरति । किञ्चेत्यदिना लाभोऽभ्यधिक इत्यन्तेन । सर्वजातिसङ्ग्राहकत्वाभावादिति । उत्कर्षसमाद्यव्याप्तेरिति भावः । निग्रहस्थानवदिति । यथा दूषकतायां परस्परनिरपेक्षेषु निग्रहस्थानेषु सूत्रकारेण द्वन्द्वसमासो न कृतस्तथा दूषकतायां परस्परनिरपेक्षास्वपि जातिषु द्वन्द्वो न कर्तव्य एव तथाप्येकयत्नेन समशब्दस्य सर्वजातिष्वन्वयसिद्धये सूत्रकारेण द्वन्द्वः कृतः तस्य सर्वत्रान्वितस्य समशब्दस्य सर्वजातिव्यापकलक्षणे तात्पर्यमिति व्याचक्रुरित्यास्थितमित्यन्तस्य वाक्यस्यार्थः । तत्र यत्साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमवशिष्यमाणमिति भाष्यफक्किकामादाय तस्याभिप्रायमाहुः । अत्र साधर्म्यग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ततश्च यथा त्वदुक्तं साधर्म्यं वा सहचरितं तदस्मदुक्तमपि न हि त्वदुक्तमेव साधकं नास्मदुक्तमित्यत्र विशेषहेतुरस्तीत्यादिनाकारेण व्याप्त्यादियुक्तानपेक्षया साधर्म्याभिमानमात्राद्विशेषहेत्वभावेन प्रत्यवस्थानं जातिरिति भाष्याभिप्राय इति तदनूद्य दूषयति । तत्रेत्यादिना । सहचरि-

सहचरितं वा तथास्मदुक्तमपि इत्यादिनाकारेण जातित्वादिनाभिधीयमाने स्वपरसाधनयोर्विशेषहेत्वभावे समशब्दार्थतया विवक्षिते वस्तुतो विशेषहेतुसद्भावाच्च समशब्दार्थसिद्धिः । आरोपितं तु साम्यमस्तीति गत्यन्तराभावे स्वीकार्यं सत्यसति वोत्तरे प्रत्यवस्थानस्वरूपदोषमात्रे तु भाष्योक्तोपयोगात् । वार्त्तिकोक्तं प्रतिषेधासामर्थ्यं न साक्षात्समशब्दार्थः । सममनुत्कृष्टमपकृष्टमुत्तरं जातिरिति च जातिवादिसमः साधारणो नोत्कृष्टः अपकृष्ट इत्यर्थः । स च साधर्म्यमुत्तरद्वारेणैवोन्नीयत इत्युत्तरमेव सममपकृष्टमित्यर्थ इति वा क्रमेणापकर्षविशेषे लक्षणीयेऽपि क्लिष्टा गतिः । कुशकाशावलम्बनेन तु लक्षणसिद्धिः स्यात् । स्वस्य प्रतिवादिनश्च समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वात् । समीकरणार्थत्वाद्वा जात्युत्तरं सममित्युच्यत इति टीकापक्षोऽपि तथैव । ईदृशः शङ्कापक्षोऽपि तथैव

तं चेति उत्कर्षसमादिसङ्ग्रहायोक्तम् । गत्यन्तराभाव इति । गत्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तर्हि भाष्यस्य कोऽभिप्राय इत्यत आह । सत्यसति वेति । अनुत्कृष्टत्वस्य सदुत्तरप्रकरणसाधारणत्वादाह । अपकृष्ट इत्यर्थ इति । समशब्दस्य पुल्लिङ्गतां सूत्रनिर्दिष्टामुपपादयितुं व्याख्यानान्तरमाह । जातिवादीति । तर्हि सदुत्तररूपायां जातौ लक्षणं नोक्तमित्यत आह । स चेति । क्लिष्टा गतिरिति । समशब्देन पूर्वमनुत्कर्षं विवक्षित्वा अनन्तरमपकर्षो लक्षणीय इति लक्षितलक्षणाङ्गीकारादयं क्लेश इत्यर्थः । कुशकाशावलम्बनेन त्विति । अपकृष्टत्वमात्रस्य च्छलादिसाधारणत्वान्न समशब्देन लक्षणसिद्धिः । दूषणत्वाभिप्रेतत्वस्याप्यपेक्षणे तु समशब्दे लक्षणसिद्धिरित्येतत्कुशकाशावलम्बनेन मनोरथमात्रमित्यर्थः । टीकापक्षमनुवदति । स्वस्येति । तथैवेति । समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वस्य वा समीक-

नच तावता लक्षणसिद्धिः । छलादेरपि समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वादिसम्भवात् तथा सदुत्तरमपि कश्चिन्मन्दः समीकरणाभिप्रायेण प्रयुञ्जीत । समीकरणार्थत्वं च वास्तवं न व्यापकं तत्साधने जातिवादिनो वास्तवसमीकरणस्य दुर्लभत्वात् । अपि च कश्चिज्जातौ सदुत्तरत्वभ्रान्त्या स्वोत्कर्षाभिप्रायेणापि जातिं गृह्णीयात् । अतोऽस्मिन्नर्थेऽपि न लक्षणसिद्धिः । बुद्धिपूर्वता तु जातिकार्यं इत्युच्यते । प्रतिषेधरूपस्य जात्युत्तरस्य स्वपरसाम्ये समशब्दार्थे येनाकारेण परस्य प्रतिषेधकं तेनाकारेण स्वस्यापि प्रतिषेधकं भवतीति स्वव्याघातकत्वमेव विवक्षितं स्यात् । न चात्रातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा

रणप्रयोजनत्वस्य वा समशब्दार्थत्वाभावेन लक्षणया समशब्देन तद्बोधनं स्यादिति । अयमपि पक्षः क्लिष्ट एवेत्यर्थः । काकाकुशावलम्बनेनापि लक्षणासिद्धिरधिको दोष इत्याह । नचेत्यादिना । समीकरणार्थत्वं समशब्दार्थ इति द्वितीयपक्षे दोषमाह । समीकरणार्थत्वं चेति । दुर्लभत्वादिति । तथाभिमानिकमेव समीकरणार्थत्वं विवक्षणीयं तदा तु पूर्वपक्षाविशेष इत्यभिप्रेत्य तत्र पक्षे दोषान्तरमाह । अपि चेति । ननु जातौ जातित्वमप्रतीत्य तत्प्रयोग एव न सम्भवति भाष्यकारादिभिर्जातिप्रयोगस्य बुद्धिपूर्वकत्वाभिधानादित्याशङ्क्याह । बुद्धिपूर्वता तु जातिकार्यं इत्युच्यत इति । एतदुक्तम्भवति । भाष्यकारादिभिः पाक्षिकविजयरूपजातिकार्यार्थं एव जातिप्रयोगे बुद्धिपूर्वतोच्यते । सदुत्तरत्वभ्रान्त्या नियतविजयाशया जातिप्रयोगेऽपि नैतैर्बुद्धिपूर्वतोच्यते अतोऽबुद्धिपूर्वकोऽपि जातिप्रयोगः सम्भवतीति । न्यायाचार्यपक्षे तु समशब्दस्य क्लिष्टार्थता नास्ति जातिलक्षणसिद्धिरप्यस्ति सर्वजातिसाधारणं दुष्टत्वमूलमप्यधिकमवश्यापेक्षितं च सिध्यतीति स एव पक्षो युक्ततम इति सुष्ठूक्तमित्याह । प्रतिषेधरूपस्येत्यादिना । ननु स्वव्याघातकत्वमपि न लक्षणं

ततश्च लक्षणसिद्धिः साधारणदुष्टत्वमूलसूचनं चेति लाभोऽप्यधिकः। ननु च्छलेऽपि व्याघातकत्वं सम्भवति तथाहि। अढ्योऽयं नवकम्बलत्वादिति नूतनकम्बलत्वविवक्षयोक्ते कुतोऽस्य नवकम्बला इति प्रत्युक्ते वादिना च पुनश्छलत्वोद्भावने यदि च्छलवाद्याह विवक्षितमविवक्षितं वेति किमनेन विभागेन। त्वदुक्तशब्दप्रतिपन्नं तावद्दूषितमिति तदास्य सिद्धिः स्वव्याघातः। अविवक्षितार्थदूषणेनापि परस्य भङ्गे छलवादिवाक्ये ऽपि अविवक्षितयत्किञ्चिदर्थदूषणेन भङ्गप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। अतः स्वव्याघातकत्वमतिव्याप्तमिति। मैवं कुतो नव कम्बला इत्यस्यां कक्षायामविवक्षितदूषणाभिमानस्यानभिव्यक्तेः। तथाविधानुयोगस्य च तदर्थविवक्षाभ्रमादपि सम्भवात्। यस्यां तु कक्षायामविवक्षितदूषणेनापि परपराजयाभिमानो व्यज्येत तदा जातित्वमेव। अविवक्षितस्य विवक्षितत्वारोपाभावेन च्छललक्षणासिद्धेः। एवं केवलनिरनुयोज्यानुयोगे जा-

तस्य च्छलेऽपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वादिति शङ्कते। नन्विति। अस्ति छलस्यापि स्वव्याघातकत्वं तत्तु कक्षान्तरोद्भाव्यं न तस्यामेव कक्षायामुद्भावयितु शक्यत इति तदा च्छलत्वमेवोद्भाव्यमिति न च्छलसङ्कर इत्यभिप्रेत्य परिहरति। नैवमिति। यस्यां तु कक्षायां स्वव्याघातकत्वमुद्भावयितु शक्यते तदाच्छललक्षणाभावात्स्वव्याघातकत्वरूपजातिलक्षणत्वाच्च जातित्वमिष्टमेवेत्याह। यस्यां त्विति। उक्तमर्थं निग्रहस्थानाभासवचनेऽप्यतिदिशति। एवमिति। अयं भावः। निग्रहस्थानाभासवचनेऽपि स्वव्याघातकत्वमस्ति वादिनः सम्भावितानेकार्थसाधारणोक्तौ विकल्पितायामविवक्षितकल्पत्यागे परेणोक्तहानौ प्रयुक्तायां वादिना निरनुयोज्यानुयोगोद्भावने प्रतिवाद्यर्थविकल्पो विवक्षितोऽविवक्षितो वास्तु किमनेन विभागेन त्वदुक्तशब्दप्रतिपन्नं तावद्दूषितमिति तदा सिद्ध. स्वव्याघातः। अविवक्षितकल्पत्यागेन वादि-

तिसङ्करः परिहर्तव्यः । अतः सुष्ठूक्तं व्याघातकत्वं जातिलक्षणम् । ये तु साधनेष्वपि केषुचिज्जातित्वमिच्छन्ति तेषां स्वसमानन्यायप्रसञ्जनेन स्वव्याघातकं जातिरिति सामान्यतो लक्षणम् । तत्र स्वव्याघातकसाधनजातिसाधनं यथा । महाविद्यादि स्वव्याघातकमुत्तरं तु जात्युत्तरम् । यथा तत्त्वोपप्लवखण्डनादिग्रन्थतिरिति विभागः । स्वव्याघातिप्रसङ्गो जातिरिति वरदविष्णुमिश्रोक्तिरुत्तररूपजात्यभिप्रायेण । अक्षपादीयेषु च जातिविशेषलक्षणसूत्रेषु पुल्लिङ्गान्तसमशब्दनिर्देशश्च स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपरूपेण तद्विभागे प्रत्यवस्थाने प्रतिषेधभागेनात्र जातित्वं विवक्षितमि

साधनभङ्गेष्वस्यापि तादृशाविवक्षितत्यागेन तादृशात्महानिप्रसङ्गादिति । तथापि तस्य कक्षान्तरोद्भाव्यत्वेन प्रथमं केवलनिरनुयोज्यानुयोगस्यैवोद्भाव्यत्वात् कक्षान्तरं तु जातित्वं छलवद्दृष्टमेवेति न जातिलक्षणसाङ्कर्यम् । तत्रापि साधनस्यापि जातित्वमस्तीति पक्षे उत्तरशब्दोद्भापेन स्वव्याघातकत्वं जातिसामान्यलक्षणम् । तेनैव साधनोत्तरपदयोराधापन विशेषलक्षणद्वयसिद्धिरित्याह । ये त्विति । महाविद्यादीति । पूर्वोक्तासु महाविद्यासु विवक्षितविरुद्धार्थपदान्तरप्रक्षेपण स्वव्याघातकत्वं सुगमम् । आदिपदेन केवलव्यतिरेकि गृह्यते । तस्य च स्वव्याघातकत्वं केवलव्यतिरेकिनिराकरणे विशदमुपपादितम् । तत्त्वोपप्लवशब्देन चित्सुखादिदृष्टिग्रन्था गृह्यन्ते । खण्डनपदेन श्रीहर्षीयमुच्यते । आदिपदेन लङ्कावतारादिमाध्यमिकग्रन्था गृह्यन्ते । नन्वसदुत्तरवाचकस्य समशब्दस्य पुल्लिङ्गतानुपपन्ना । उत्तरशब्दस्य नपुंसकत्वात् । गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनादीत्यनुशासनादित्याशङ्क्य प्रतिषेधभागापेक्षया पुल्लिङ्गता नैयायिकै रुपपादितेत्याह । अक्षपादीयेषु चेति । समशब्दस्य क्रमश लक्षणासिद्धि साधारणदुष्टत्वमूलसूचनं वाधिकं येन प्रकारेण सि

त्युत्तरस्वजातिविशेषाभिप्राय इत्याहुः। अथायमपरो जातिसंग्रहः। मर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरं जातिः। मर्यादा च प्रतिष्ठिता प्रमाणसरणिः। स्वव्याघातकत्वमपि तल्लङ्घनाभ्युपगमादेव। स च द्विधा। परिकरनियमानभ्युपगमो विषयनियमानभ्युपगमश्चेति। प्रथमो द्विविधः। युक्ताङ्गत्यागः। अयुक्ताङ्गपरिग्रहश्चेति अयुक्ताङ्गपरिग्रहोऽपि ह्यन्यूनानतिरिक्तविषयपरिकरनियमानभ्युपगम एव। द्वितीयोऽपि द्विधा। ग्राह्यविषयत्वत्यागस्तदन्यविषयत्वाभ्युपगमश्चेति। एतेन लक्ष्य लक्षणमुत्थितिस्थितिपदं मूलं फलं पातनमिति पठितेषु सदुत्तरेण जातीनामुद्धाराय प्रतिजातिप्रतिसन्धानीयेषु सदुत्तरापरिस्फूर्तौ जातिप्रसङ्गे

ध्यति स्वोत्प्रेक्षितजातिसङ्ग्रहप्रकारं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति। अथेति। सदुत्तरेऽव्याप्तिनिवारणाय मर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकत्वमुक्तम्। वस्तुतो मर्यादारहितेषु तल्लङ्घनानभ्युपगमेनैव प्रयुक्तेषु प्रमाणाभासेषु जातित्ववारणाय तदभ्युपगमपर्यन्तग्रहणमिति बोध्यम्। एतेन छलनिग्रहस्थानयोरनुयोज्यानुयोगो च व्यावृत्तौ तत्रापि मर्यादालङ्घनाभ्युपगमाभावात्। तदुद्भावनानन्तरकक्षायां मर्यादालङ्घनाभ्युपगमे तु जातित्वमिष्टमेवेत्युक्तम्। स्वव्याघातकत्वस्यापेक्षयाऽभ्युपजीव्यत्वादयमेव जातिसङ्ग्रहप्रकारोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इत्याशयेनाह। स्वव्याघातकत्वमपीति। मर्यादालङ्घनाभ्युपगमस्वरूपे विविच्य परामृश्यमाने साधारणमसाधारणं च दुष्टत्वमूलं स्फुटं भवतीत्याशयेन मर्यादालङ्घनाभ्युपगमं विभजते। स च द्विधेति। नन्वयुक्ताङ्गपरिग्रहे कथं परिकरनियमानभ्युपगमः अधिकं प्रविष्टं न तद्वानिति न्यायेन युक्ताङ्गभङ्गाभावादित्यत आह। अयुक्ताङ्गपरिग्रहोऽपीति। अतिरिक्ताभ्युपगमेनान्यूनानतिरिक्तविषयपरिकरनियमेऽनतिरिक्तांशस्यानभ्युपगमादयमभावादिति भावः। एतेनेति। प्रोक्तेन मर्यादालङ्घनाभ्युपगमे- [illegible]

चोपयोक्ष्यमाणेषु जातीनां सप्तस्वङ्गेषु साधारणमसाधारणं च दुष्टत्वमूलं दर्शितं भवति । विशेषतश्च जातीनां लक्ष्यलक्षणे वक्ष्येते। प्रमादः प्रतिभाहानिर्वा तासामवसर इति पूर्वे । सभ्यानुमतिपूर्वकपरपरिचिक्षिपापीत्यवष्टम्भविजयाभिलाषिणः । एवं च सत्येव वादिसाधने जातेरुदय इति न नियमः । उभयत्रापि प्रमादादिसम्भवात् । अत एव हि जात्यादेरुत्तरतया जात्यन्तराद्युदयः। फलं च प्रायशः परव्यामोहनं पाक्षिकविजयः साम्यं वा तत्त्वाज्ञानं साधारणमुत्थानबीजम्। तत्तद्वान्तरस्वभावाज्ञानं तद्विपरीतज्ञानं चासाधारणमुत्थानकारणमिति च विभाव्यम्। वादिवाक्यस्य कस्मिंश्चिद्दूषणविशेषे निपातनमेव पातनम्। तच्चासाधारणदुष्टत्वमूलपुरस्कारेण साधार-

---

लक्ष्यं लक्षणमुत्थितिस्थितिपदं मूलं फलं पातनम्।
जातीनां सविशेषमेतदखिलं सुव्यक्तमङ्ग रहः॥

इत्युदयनाचार्येण गौतमसूत्रपठितानि जातीनां सप्ताङ्गानि विवृतानि तेष्वित्यर्थः। एतेषां सप्तानामङ्गानां प्रदर्शनस्य प्रयोजनं दर्शयति । विशेषतश्चेति। चकारेणोक्तं सामान्यलक्षणं समुच्चीयते । पूर्व इति। गौतमोदयनाद्य इत्यर्थः । सभ्यानुमतिपूर्वकेति । सभ्यानुमत्यभावे स्वस्यैव तैः कथाभासदर्शनपूर्वकनिग्रहप्रसङ्गेनावष्टम्भविजयस्याप्यभावः स्यादिति भावः । परिचिक्षिपा परीक्षितुमिच्छाप्यवसर इत्यनुषज्यते । एवं चेति । प्रमादप्रतिभाहानिपरपरिक्षाणामवसरत्वे सिद्ध इत्यर्थः। प्रायः परव्यामोहनमिति । अत्र तत्त्वदर्शिविषये जातिसहस्रेणापि व्यामोहनासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । परेण जात्युद्भावने स्वस्यापजयस्यैव सम्भवात् जयस्यैकान्तत्वाभावात् पाक्षिकविजय इत्युक्तम् । साम्यं वेति । उभाभ्यामपि जातिप्रयोग उभयोरपि पक्षेऽनुपपन्नयोरेकत्रापि वादिप्रतिवादिनोः साम्यं फलमित्यवगन्तव्यम् । पातनस्योपयोगं दर्शयति । तच्चेति । भाव्यमिति । अय-

णस्वव्याघातप्रदर्शनौपयिकमिति भाव्यम्। व्याघातपर्यवसितं हि सर्वं दूषणम्। उपलम्भपर्यवसितं च सर्वं साधनमिति रहस्यम्। ननु यत्पर्यवसायीनि जातीनां दूषणानि क एष स्वव्याघातः। न तावत्स्वेनैव स्वस्य विरोधः तस्य भेदापेक्षयात्माश्रयप्रसङ्गात्। स्वस्य

अत्र भावनाप्रकारः :पातेनेन स्थापनायामसिद्ध्यादावपगते तेनैव प्रकारेण दूषणेऽप्यसिद्ध्यादिप्रदर्शने युक्ताङ्गानपेक्षात्मकासाधारणदुष्टत्वमूलप्रदर्शनेन साधारणदुष्टत्वमूलं स्वव्याघातकत्वमवगम्यत एवेति। विशिष्य भावनां तु तत्तज्जातिनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यामः। नन्वभ्युपगम्यापि व्याघातं दूषणाभिधाने व्याघातप्रदर्शनं व्यर्थमेव स्यात्। मर्यादालङ्घनाभ्युपगमेन जातिं प्रयुञ्जानस्यानियन्त्रणत्वादित्यत आह। व्याघातपर्यवसितं हि सर्वं दूषणमिति। व्याघातावधिराशङ्केति न्यायेन ततः परंदूषणप्रवृत्तिरेव न सम्भवति। प्रवृत्तौ च सभ्या एव नियन्तार इति न वादिना तत्र यतितव्यमिति भावः। प्रसङ्गात्साधनपर्यवसानमप्युपदिशति। उपलम्भपर्यवसितं च सर्वसाधनमिति।

परः शतशिरश्छेदात्परस्तादपि वादिभिः।
उपलम्भबले स्थेय तदादौ किं न गृह्यते॥

इति न्यायेन प्रत्यक्षेऽपि विपद्यमानस्य सदस्यैरेव विप्रलम्भनादिति भावः। इदं च दृष्टान्ततया प्रकृतोपयोगि। यथा प्रत्यक्षोपन्यासानन्तरं साधनप्रवृत्तिर्नास्ति तथा व्याघातानन्तरं दूषणप्रवृत्तिर्नास्तीति रहस्यम्। वादिप्रतिवादिनोरत एव प्रवृत्तिनिरोधायोपदेश्यमित्यर्थः। ननु स्वव्याघातस्य निरूपयितुमशक्यत्वादनिरूप्यमाणेन तेन दूषणपर्यवसानस्यासम्भवकत्वव्याघातपर्यवसायिदूषणमित्युक्तमसमर्थमित्याक्षिपति। नन्विति। जातीनां दूषणानीत्यत्र जातीनामिति कर्मणि षष्ठी। ननु स्वव्याघात इत्यत्र स्वस्य स्वेनैव व्याघात इत्यर्थो विवक्षितः स्वस्यान्येनेति वा इति विकल्प्याद्यं दूषयति। न तावदिति। तत्रापि स्वस्य सिद्धो वा नवेति विकल्प्याद्य आह।

सिद्धत्वे विरोधस्यानवकाशात् । असिद्धौ तु कस्य केन वा विरोधः । एतेन यथा परं व्याहन्ति तथात्मानमपीति निरस्तम् । किञ्च परव्याहतिसिद्धौ समीकरणाकाङ्क्षी जातिवादी तावतैव चरितार्थः । तदसिद्धौ तु कथं तन्निदर्शनेन यथेत्युच्यते । एतेन परस्य स्वेनैव स्वस्यान्येन व्याघातापेक्षकत्वं स्वव्याघातकत्वमिति च प्रत्युक्तम् । आक्षेपकत्वं चात्र किमभिमतं किमुत्पादकत्वमुत ज्ञापकत्वं यद्वान्यकर्तृकव्याघातप्रतियोगित्वेनावस्थानमात्रमिति । न प्रथमोऽसम्भवात् । न द्वितीयः परव्याहतिमात्रबोधनपरत्वात् । न तृतीयः असदुत्तरान्तराणामपि जातित्वप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते । या परप्रतिक्षेपार्था युक्तिः प्रसज्यते तस्याः प्रयोजकाकारेण तत्सजातीयस्वविषययुक्त्यन्तरक्रोडीकारः स्वव्याघातः । तथा च सति तया युक्त्या

स्वस्य सिद्धत्व इति । द्वितीय आह । असिद्धौ त्विति । उक्तदोष प्राचीनैरुक्ते स्वव्याघातनिर्वचनेऽप्यतिदिशति । एतेनेति । प्राचीननिर्वचने परव्याघातसिद्ध्यसिद्धिभ्यां दोषान्तरं दर्शयति । किञ्चेति । उक्तान् दोषान् स्वस्यान्येन व्याघात इति परमप्रकृतद्वितीयनिर्वचनेऽप्यतिदिशति । एतेनेति । अयं च पक्षः आपेक्षिकत्वगर्भतया प्राचीनैरुक्तः । तत्राक्षेपकत्व विकल्प्य दूषयति । आक्षेपकत्व चेत्यादिना । असम्भवादिति । स्वस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां स्वव्याघातस्य जनयितुमशक्यत्वादिति भावः । परव्याहतिमात्रबोधनपरत्वादिति । यत्परः शब्दः स एव शब्दार्थ इति न्यायेन जातिप्रयोगस्य परव्याहतिमात्रतात्पर्यकत्वेन स्वव्याघातज्ञापकत्वासम्भवादिति भावः । असदुत्तरान्तराणामपीति । छलादीनामपीत्यर्थः । जातित्वप्रसङ्गादिति । तथा च स्वव्याघातकत्वं जातिलक्षणं न स्यादिति भावः । येति । स्वसजातीययुक्त्यन्तरक्रोडीकृतत्वं स्वव्याघातकत्वं प्रमेयत्वादिना साजात्यव्यावर्तनायाप्रयोजकाकारेण साजात्यमात्रं विवक्ष्यते अप्रयोजका-

परपक्षस्य न दोषमसङ्गः स्वयमेव तथाविधयुक्त्या दुष्यतीति न परपक्षस्य दोषमापादयितुं शक्नोति । यदि च तथाविधयुक्तिदुष्टमेवाभिमतसाधकमित्यभ्युपगम्यते तथापि परपक्षस्याभिमतसाधकत्वान्न काचित् क्षतिरिति जात्युत्तरस्य दूषकत्वं न स्यात् । स्वयमपि दुष्टं परस्यापि दूषकं भवत्विति चेत् तथा सति सर्वं सर्वस्य दूषकं भवेदविशेषात् । ततश्च मौनं वा नित्यकलहो वा शरणं कथकानाम् । जात्युत्तरबाधकयुक्तेरपि युक्त्यन्तरबाधितत्वात् । प्रथमं निरुपद्रवमिति चेत् । न परस्तादपि प्रसङ्गेन द्वितीयस्यापि निरुपद्रवत्वात् । कुतस्तर्ह्यनवस्थानिवृत्तिरिति चेत् प्रथमस्य परित्यागेन यदभ्युपगम-

कारश्च तत्तज्जात्यसाधारणो मर्यादालङ्घनाभ्युपगमविशेषो युक्ताङ्गत्यागादि । एतच्च युक्त्यन्तरकोडीकृतसदुत्तरव्यावर्तनाय स्वशब्दार्थप्रदर्शनाय वा परप्रतिक्षेपार्थं युक्तमित्युक्तम् । परपक्षप्रतिक्षेपत्व चाभिमानिकमेव तेन परव्याहतिसिद्धौ समीकरणाकाङ्क्षी जातिवादी तावतैव चरितार्थ इति पूर्वोक्तदोषानवकाश इति बोध्यम् । एतदेवोपपादयति । तथा च सतीति । ननु दुष्टस्य साधकत्वमभ्युपगम्यते वा नवेति विकल्पान्त्ये पूर्वोक्तप्रकारेण स्थापनाया अक्षतत्वमभिप्रेत्याद्यमनूद्य परिहरति । यदि च तथेति । तथापीति । तथाविधयुक्तिदुष्टत्वेऽपीत्यर्थः । स्वव्याघातमजानानश्चोदयति । स्वयमपीति । व्याहतिमेव स्पष्टीकरोति । तथा सतीति । सर्वं सर्वस्येति । परपक्षोऽपि स्वपक्षं दूषयेदित्यर्थः । अविशेषादिति । दुष्टत्वादुत्थलक्षणविशेषानभ्युपगमादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिं निवारयति । ततश्चेति । नन्वदुष्टमेव साधकमित्यभ्युपगम्यते इत्यभिप्रेत्य स्वीयस्य जात्युत्तरस्यादुष्टत्वे हेतुमालम्ब्य शङ्कते । जात्युत्तरबाधकयुक्तेरपीति । प्रथममिति । स्वोक्तं जात्युत्तरमित्यर्थः । त्वदुक्तेन प्रकारेण द्वितीयस्यापि निरुपद्रवत्वात्प्रथमं दुष्टमवत्यभिप्रेत्य परिहरति । परस्तादपीति । अनवस्थापर्याकुलः सुहृद्भावेन पृच्छति । कुत इति । प्रथमस्य-

मूलोऽयं प्रवाह इति भाष्यम् । अन्यथा सर्वत्रानवस्थाप्रसङ्गे प्रथमसंरक्षणप्रसङ्गात् । समवायादिवादिभिरिष्यत एवायमर्थ इति चेत् किं तदिष्टमात्रेण तथैव वस्तुस्थितिः अतिप्रसङ्गात् सूत्रितं च वैशेपिकाधिकरणे अनवस्थापकसर्वदूषणोपलक्षणतया समवायकल्पनेऽनवस्थानम् । "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" इति । अतः साधने दूषणे वा यदभ्युपगमे तथाविधः प्रवाहः प्रसजति तदेवादौ त्याज्यं न चात्र कारणानवस्थावत् गुणत्वं तद्वैपम्यस्य स्वस्थाने वक्ष्यमा-

---

क्षणेन द्वितीयत्यागादेवानवस्था परिह्रियतामित्यत आह । अन्यथेति । प्रथमसंरक्षणप्रसङ्गादिति । जातिविशेषे समवायादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । व्यावृत्त्यनुगतविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषसामान्यसमवायानाङ्गीकारे तत्रापि व्यावृत्त्याद्यन्यथानुपपत्त्या विशेषाद्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गेन त एव त्यज्यन्ते । तथेहापि प्राथमिकजात्युत्तरमेव दुष्टत्वात्त्यज्यतामिति । अतिप्रसङ्गादिति । कस्य चिदन्यस्यापीदृशभ्रान्तस्य विशेषादावपि विशेषाद्यन्तरस्वीकारसम्भवेन तत्रापि प्रामाणिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अनवस्थापादकसर्वदूषणोपलक्षणतयेति । अनवस्थापादकाः सर्वे विशेषादयः तेषां दूषणे निराकरणे उपलक्षणतया सूचकतयेत्यर्थः । अनवस्थानमिति । सूत्रितमित्यनेनान्वयः । समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति । समवायाभ्युपगमाच्चासमञ्जसं वैशेपिकमतम् विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसमित्यतोऽसमञ्जसपदमनुवर्तते कुतः साम्यादनवस्थितेः समवायस्याप्यवयविजातिगुणवदुपपादकान्तरापेक्षासाम्यात् उपपादकस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमञ्जसमिति सूत्रार्थो भावितः । उत्तररूपायां जातावुपपादितं साधनरूपायामपि जातौ उत्तरा जातीर्दृष्टान्तेनातिदिशन्नुपसंहरति । अत इति । बीजाङ्कुरन्यायेनानवस्थापरिहारमाशङ्क्य निराकरोति । नचात्रेति । स्वस्थान इति । तर्कनिरूपण इत्यर्थः सदुत्तरबाधप्रतिरोधयोर्व्यावर्तनायानभ्युपेतमर्यादेनेत्युक्तम्

णत्वादिति। जातिर्द्विधा। प्रतिप्रमाणसमा प्रतितर्कसमा चेति। तत्रानभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसमा। यथा चापकर्षसमादिष्वेकैकस्यां वा जातिविधायामसिद्ध्याद्यनेकदोषसंग्रहं व्याचख्युः। तथा प्रतिप्रमाणसमायामपि सर्वानिष्टसंग्रहे न कश्चिद्दोषः। तादृशेन प्रतितर्केणानिष्टापादनं प्रतितर्कसामा। नचायं विभागो नादेशिक इति वाच्यम्। यथा परैः सूत्रानुपदिष्टापि साधर्म्यवैधर्म्यसमादिसंग्राहिका प्रतिधर्मसमोन्नीता तद्वत् सर्वसंग्राहकविभागस्यात्यन्तोचितत्वात्। नच सूत्रोपदिष्टायां चतुर्विंशतौ सर्वजात्युदाहरणान्तर्भावः शङ्क्यः परैरपि कल्पितेनैव प्रतिधर्मसमेन प्रत्यक्षाभासादिमूलस्य प्रतिरोधस्य संग्रहोपलक्षणात्। तेनाप्यसंगृहीतस्य उदाहरणान्तरस्यास्माभिः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्च। उक्तं च तत्त्वरत्नाकरे। अमूषां जातीनामानन्त्याच्चतुर्विंशतिरसौ

प्रतितर्कसमाया जातेर्व्यावर्तनाय प्रतिप्रमाणेनेति साधनजातिव्यावर्तनायापादनमिति। एकैकस्यां वा जातिविधायामिति। तत्तज्जात्यवान्तरप्रकारभेदेष्वित्यर्थः। सर्वानिष्टसंग्रह इति। प्रतितर्कापाद्यानिष्टव्यतिरिक्ताशेषानिष्टसङ्ग्रह इत्यर्थः। अन्यथा पूर्वोक्तद्वैविध्य भज्येतेति ध्येयम्। न कश्चिद्दोष इति। अनेकासां जातीनामेकत्वप्रसक्तरूपाङ्के दोषो नास्तीत्यर्थः। सामान्यतः क्रोडीकारेऽपि अवान्तरविधाभेदस्यानपह्नवादिति भावः। तादृशेनेति। तर्कमूलानिष्टापादन व्यावर्त्यते तर्केणेति। तादृशप्रतिप्रमाणमूलानिष्टापादनम्। अनादेशिक इति। सूत्रकारेणानुपदिष्ट इत्यर्थः। ननु सूत्रकारेणानुपदिष्टानां जात्यन्तराणां सङ्ग्रहाय प्रतिधर्मसमोपात्ता प्रकृते च तादृशजात्यन्तरसङ्ग्रहरूपप्रयोजनाभावादस्ति वैषम्यमित्यत आह। न चेति। अन्यदन्यसमादित्यादिनेति। इदं च सूत्रं शब्दपरीक्षायामक्षपादीयम् यथोक्तम्। "अन्यदन्यस्मादन्यदित्यन्यताभावो नियमे नियमाद्यानियम" इति। शब्दस्य प्रत्युच्चारणमन्यत्वाद्ध नि-

मदर्शनार्था । अन्यदन्यस्मादित्यादिना जात्यन्तरसूचनादिति । मज्ञापरित्राणेऽप्युक्तम् ।

आनन्त्येऽपि च जातीनां जातयस्तु चतुर्दश ।
उक्तास्तदपृथग्भूता वर्ण्यावर्ण्यसमादय इति ।

अत्र चतुर्दशेति स्वग्रन्थोदाहृतकतिपयजातिमात्रपरिसंख्यानम्। नतु वस्तुतो न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । न्यायभूषणमतानुसारेणापि चतुर्विंशतेः मदर्शनार्थत्वमेताभिमतम् । अस्मदुक्तं तु द्वैविध्यं सर्वजातिसंग्राहकम् । तयोरेव ख्यापाद्यापादकभेदभिन्नयोरवान्तरभेदाः सर्वजातयः । तथाहि द्वे अपि द्विविधे । सामान्यतो विशेषतश्चेति। अत्र मतिप्रमाणसमायां सामान्यतो यथा । त्वत्पक्षवदस्मत्पक्षेऽपि किंचित् ममाणं सम्भवेत् पक्षत्वाद्यविशेषादिति । सेयमुपपत्तिसमेति सूत्रिता । विशेषतो यथा । यं कञ्चित्ममाणाभासमुपक्षिप्य यथा त्वदुक्तं विवक्षितसाधकं तथेदमपि नचेदेवं त्वदुक्तमप्यसाधकं स्यादविशेषादिति । एतन्मुखभेदा एव मतिधर्मप्रतिदृष्टान्तप्रकरणसमादयः मतिप्रसङ्गममाया सामान्यतो यथा । यथा पक्षान्तरेऽनिष्टप्रस-

---

स्यत्वमिति घादिना स्थापने सत्युच्यते अन्यदित्यादि अन्यस्मादिति । अन्यभूतास्त्वस्मादित्यर्थ । यथा घटादे प्रतियोगि विशेषनैरपेक्ष्येण घटत्वादिक सार्वत्रिकमेवम-यत्वेनापि भवितव्यम् । इह तु श्रूयमाणस्य शब्दस्य स्वापेक्षयानन्यत्वादन्यत्र दुर्घटमिति हेतोरसिद्धिरिति प्रथमसूत्रार्थः । प्रकृत्यानियमाद्वर्णविकाराणामिति पूर्वसूत्रे वादिना हेतुत्वेनोक्तमनियम दूषयति । अनियम इत्यादिना द्वितीयसूत्रेण अनियमस्य स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यां साद्रूप्यव्याघातात्द्धेतोरसिद्धिरिति द्वितीयसूत्रार्थ इत्याह । नन्वनन्तानां जातीनां चतुर्दशेति परिसंख्यानमनुपपन्नमित्यत आह । अत्रेति । प्रतिबन्दिव्यवहितास्थिति ।

ङ्गस्तथा त्वत्पक्षे ऽप्यनिष्टप्रसङ्गः कश्चित्स्यात् । निपुणाभ्यूहने सर्वत्र दूषणसम्भवात् । आपातरमणीयत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति । विशेषतो यथा । एवं चेदनेन त्वयेदं साध्यते दूष्यते वा तथा सति मदुक्तेनानेन तर्केण त्वदुक्तिविपरीतं किं न स्यादविशेषादित्यादि । एतदवान्तरविशेषा उत्कर्षसमादयस्तत्रापि स्वरूपस्पर्शिन्यः काश्चित् । प्रतिबन्दिव्यवहितास्त्वविशेषसमादय इति भिदा ।

एवं विभागे शक्येऽपि विशेषानवधारणात् ।
विविच्य सूत्रयामास गौतमो जातिसन्ततिम् ॥
व्याघातमुखभेदादेरुत्थानादेश्च दर्शयन् ।
वैचित्र्यमन्तेवसतां तदानन्त्यं न्यदर्शयत ॥
न चानन्त्येऽपि जातीनां दुर्विवेचविशेषता ।

धर्मेणैकेन केषाञ्चिदविशेषप्रसञ्जनम् ।
साधनप्रतिबन्धायदविशेषसमो मत ॥
साधर्म्यादेर्विपक्षाणां सपक्षत्वप्रसञ्जनम् ।
साधनप्रतिबन्धाय यत्स हि नित्यसमो मत इति ।

लक्षितयोरनयोर्जात्योः साक्षात्साध्यविपरीतापादकत्वाभावेन विपक्षादीनां सपक्षत्वादिप्रसञ्जनद्वारा साध्यविपरीतापादकत्वात् प्रतिबन्धव्यवधानेन साध्यविपरीतापादकत्वमुक्तम् । उत्कर्षसमादौ तु तथाविधप्रतिबन्दिव्यवधानाभावात्स्वरूपस्पर्शित्वमिति विवेकः । एतयोरुदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति । नन्वेव विभागस्य शक्यत्वे गौतमः किमर्थं जातिं विविच्य सूत्रयामासेत्यत आह । एवमिति । विशेषानवधारणादिति । सामान्यविभागमात्रेण विशिष्यावधारणस्याभावादित्यर्थः । ननु तर्हि तदनुसारेण जातीनां चतुर्विंशतिविधत्वमेवायातम् । आनन्त्यं तत्र कुतोऽवगतमित्यत आह । व्याघातेति । व्याघातादेरुत्थानादेश्च वैचित्र्यं दर्शयन्नन्तेवसतां शिष्याणां तासां जातीनामानन्त्यं न्यदर्शयदित्यर्थः । ननु जातीनामा-

स्वव्यापि दूषणं जातिरिति सामान्यसंग्रहात् ॥
अवान्तरविधाभेदस्यानन्त्येऽपि च गृह्यते ।
अशेषसङ्ग्रहादेकमप्पृथिव्यादिलक्षणम् ॥
विशोधयिष्यमाणेषु विभागेषु च तत्त्वतः ।
विशेषलक्षणैस्तैस्तैः सङ्ग्रहो ऽपि भविष्यति ॥

वरदविष्णुमिश्रैस्तु स्वव्याघातिप्रसङ्गो जातिः । सा च चतुर्विंशतिविधेत्युक्त्वा साधर्म्यादिसूत्रमुपादाय यथोदयनं प्रायो लक्ष्यलक्षणादिकमुक्तम् । एवमन्यैरपि । वयं तु तदेवेदानीं प्रतिसंस्कारमदूरविप्रकर्षेण प्रब्रूमः । तत्र यदिदं सूत्रं "साध-

---

नन्त्येन तद्विशेषविवेचने दुर्घटं स्यादित्यत आह । नचेति । अवान्तरप्रकाराणामनन्तत्वेऽपि सामान्यलक्षणे सर्वेषां शक्यग्रहत्वे दृष्टान्तमाह । अवान्तरेति । अप्पृथिव्यादिलक्षणमिति । जलावान्तरभेदानां पृथिव्यवान्तरभेदानामानन्त्ये स्वाभाविकं द्रवत्वगन्धवत्त्वाभ्यां तल्लक्षणाभ्यां जलत्वपृथिवीत्वग्रहः शक्यते तद्वत् प्रकृतेऽपीत्यर्थः । तत्रापि विभागेषु विविच्य कथ्यमानेषु विशेषैरपि लक्षणैर्विशेषितोऽपि ग्रहो न दुर्लभ इत्याह । विशोधयिष्यमाणेष्विति । यथोदयनमिति । उदयनोक्तप्रकारानतिक्रमेणेत्यर्थः । अन्यैरपीति । आधुनिकैर्नैयायिकैरित्यर्थः । वयं त्विति । तदेव वरदविष्णुमिश्रोदयनाद्युक्तमेव प्रतिसंस्कारमभिमुखीकृत्येत्यर्थः । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः ।' संस्कारपदेन लक्ष्यलक्षणादिसङ्ग्राह्यविशदीकरणरूपं जातीनामतिशयाधानमुच्यते । अदूरविप्रकर्षेणात्यन्तातिक्रमरहितेन प्रकारेण प्रब्रूमः । अयं भावः । उदयनाद्यभिहिते जातिनिरूपणप्रकारे उक्तसङ्ग्रहायुक्तनिराकरणाभ्यामनाघ्रातकांशोपेक्षणेन च जातीनां सप्ताङ्गीनिरूपणं कुर्म इति ।

अनभ्युपेतयुक्ताङ्गात् प्रमाणात् प्रतिरोधतः ।
प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिधर्मसमं बुधाः ।
साधर्म्यवैधर्म्यसमौ तद्भेदावेव सूत्रितौ इति ॥

र्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाश्च" इति । अत्र द्वन्द्वात्परत्वात्समशब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वानुगतस्तदर्थ एव च सामान्यलक्षणमिति प्रदर्शितम् । तत्र सूत्रकारोक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्यसमयोरसूत्रितप्रतिधर्मसमावान्तरभेदतामन्ये व्याचख्युः । तत्कस्य हेतोः तथाविधमानाभासमुखेन प्रतिरोधोदाहरणान्तराणां दर्शनादन्यत्र तु छलादौ जात्यन्तरे वा तेषामनन्तर्भावाच्च । जात्यन्तरस्य कल्पनीयत्वे सत्युक्तेनोपलक्षणस्योचितत्वात् । अवान्तरभेदकथनस्य सर्वत्रावान्तरभेदसद्भावज्ञापनेन सप्रयोजनत्वाच्चेति चेत् । एवं यद्यनुक्तोदाहरणान्तराणि सम्भवन्ति तदा जात्यन्तरं वा तत्सङ्ग्रहलक्षणं वा कल्पनीयमेव । तदिहानभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन, प्रतिरोधः प्रतिधर्मसम इति परैः कल्पितम् । तत्र प्रतिरोधसम इति लक्षणसंज्ञाक-

---

नैयायिकैरुक्तम् दूषयितुमनुवदति । अत्रेति । तत्कस्य हेतोरिति । न कोऽपि तत्र हेतुस्तद्ज्ञानमन्तरेणेत्यर्थः ।

अवान्तराभिदाः सन्ति सर्वत्रेति प्रसिद्धये ।
तौ चेत्स्यतन्त्राभिमतौ प्रत्यक्षादेः प्रमाणतः ॥
एवं विघप्रसङ्गस्तज्जातित्वेन न सूत्रितम् ॥

परोक्तं हेतुमाशङ्कते । तथाविधेति । जात्यन्तरमिति । उक्ताभ्यश्चतुर्विंशतिजातिभ्यः पृथगित्यर्थः । तत्सग्रहलक्षण वेति । उक्तलक्षणेष्वन्यतमस्य तत्सग्राहकत्वं वास्मदुक्तप्रकारेण सर्वसग्राहकम् सामान्यलक्षणं वा कल्पनीयमिति भावः । ननु तर्हुक्तलक्षणमेव लक्षणान्तरतयाङ्गीकरणीयमित्याशङ्क्य तत्र लक्ष्यलक्षणकल्पनौ दोषं वक्तु तदुक्तं प्रतिधर्मसमलक्षणं चानुवदति । तदिहेति । तत्र लक्षणसंज्ञाकल्पनमभ्युपगच्छति । तत्रेति । हेतुमाह ।

ल्पनमुचितम् । अन्वर्थसमाख्यासिद्धावुपलक्षणसंज्ञानिवेशस्य निष्फलत्वात् । असूत्रितत्वेन सूत्रानुविधानव्यसनाभावाच्च । तादृशेनैव बाधो बाधसमः । तत्रापि प्रकरणसम इति समाख्या यौगिकी प्रक्रियमाणार्थसिद्ध्यभिमानद्वारा कथञ्चिन्निवेशिता । अनयोस्तत्तत्प्रतिरोधकबाधकमर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकत्वादसदुत्तरप्रकरणसमातीतकालोद्भावनाभ्यां केवलनिरनुयोज्यानुयोगाच्च व्यवच्छेदः । तादृशेनैवासिद्ध्यापादनमसिद्धिसमः । एवमनेकान्तसमादयो ऽपि ग्राह्याः । एषां सामान्यसङ्ग्रहस्तु प्रागुक्तप्रक्रिययानभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसम इत्येव । अत्र साधर्म्यसमादिसूत्रेणैवासिद्धिसमादयोऽप्युपलक्षिताः । नच तासाम-

---

अन्वर्थेति । उपलक्षणसंज्ञानिवेशस्येति । साधर्म्यवैधर्म्यसमाद्यन्द्वयोरुपलक्षणसंज्ञत्वादिति भावः । नन्वनुपलब्धिसमादावुपलक्षणसंज्ञाया अभ्युपेतत्वादत्रापि तथा स्यादित्यत आह । असूत्रितत्वेनेति,। तत्र सूत्रितत्वात्तदनुसारो युक्त इति भावः । एवं प्रकरणसमत्वेनाभिमते जातिविशेषे बाधसम इत्येव समाख्या यौगिकी युक्तेत्याह । तादृशेनैव बाध इति । उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति सूत्रव्याख्याने प्रक्रियासाध्योऽर्थ इति योगकथनासन्न्यायेन प्रकरणसमशब्दोऽपि यौगिक इति वक्तुं शक्य इत्याशङ्क्य तदानीं तादृशयोगकल्पनक्लेशो ऽधिक इत्याह । प्रक्रियमाणार्थेति । केवलनिरनुयोज्यानुयोगादिति । कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाभासवचनादित्यर्थः । अनेकान्तसमाद्य इत्यादिपदेन विरुद्धसमो गृह्यते। नैयायिकैरुक्तस्यानभ्युपेतयुक्ताङ्केन प्रमाणेन प्रतिरोध इत्यस्यासिद्धिसमादिसङ्ग्राहकत्वाभावात्सर्वसङ्ग्राहकं लक्षणमाह । एषामिति । अनिष्टापादनमिति । प्रतिरोधबाधादीनां सर्वेषामापाद्यानामनिष्टत्वेन क्रोडीकारादनुगतलक्षणसिद्धिरिति भावः । नन्वसिद्धिसमादयो न सूत्रिता इत्यत आह । अत्रेति । असम्भव इति ।

सम्भवोऽन्यत्र वानुप्रवेशः । पृथगुदाहरिष्यमाणत्वात् । तत्र प्रतिरोधसमे तावत् सरूपं विरूपं चेति द्विविधं प्रत्यवस्थानम् । वादिना प्रत्यक्षादियज्जातीयेनार्थः साधितः तज्जातीयेन प्रत्यवस्थानं सरूपम् । तत्त्रिधा । प्रत्यक्षे प्रत्यक्षेणानुमानेऽनुमानेन शब्दे शब्देनेति । अतज्जातीयेन तु विरूपम् । तच्च षोढा । यथा प्रत्यक्षे तदन्याभ्यां तथानुमाने शब्दे चेति । एवं बाधसमादिष्वपि विभागो भाव्यः । तत्र सरूपं यथा । प्रत्यक्षबलादेकश्चन्द्र इत्युक्ते अङ्गुल्यवष्टम्भादिसहकृतप्रत्यक्षेण अनेकः किं न स्यात् नह्येकं प्रत्यक्षं स्वार्थसाधकं प्रत्यक्षान्तरं तु नेति राजाज्ञा । नच सहकारिभेदो दोषः । प्रतिप्रत्यक्षं सहकारिवैचित्र्यात् । घृतादिष्वतीन्द्रियेषु च गन्धादिग्रहणा-

---

जातित्वासम्भव इत्यर्थः । अन्यत्र । छलादौ जात्यन्तरे वा । तथा चासिद्धिसमादीनां स्वव्याघातकत्वेन जातिलक्षणसत्त्वादन्यत्रानुप्रवेशाभावाच्च प्रतिप्रमाणसमायामेवान्तर्भावो युक्त इति भावः । तत्रादौ प्रतिरोधसमं विभजते । तत्रेति । बाधसमादिष्वपीति । स्वरूपविरूपादिप्रत्यवस्थानभेदेन नवधा विभागो द्रष्टव्य इत्यर्थः । अङ्गुल्यवष्टम्भादीत्यादिपदेन तिमिरदोषो गृह्यते । अङ्गुल्यवष्टम्भादिसहकारिरूपदोषदुष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षं साधकमिति वैषम्यमाशङ्क्य निराकरोति । न च सहकारिभेदो दोष इति । वैचित्र्यादिति । तत्तदिन्द्रियव्यक्तिविषयसन्निकर्षादीनां प्रत्यक्षसहकारिणां तत्कालदेशवर्त्तिनां च विलक्षणत्वादित्यर्थः । ननु तत्र प्रत्यक्षसहकारिव्यक्तीनां भिन्नत्वेऽपि कारणतावच्छेदकं प्रत्यक्षसामान्यनिरूपितमिति न तत्र दोषत्वमित्यतो दूषणान्तरमाह । घृतादिष्विति । तैलादिव्यावृत्तघृतादिप्रत्यक्षे गन्धवर्णादिग्रहणं सहकारि । अतीन्द्रियपदार्थप्रत्यक्षे योगजादृष्टविशेषदिव्यचक्षुर्लाभादिकं सहकारि । तानि च न प्रत्यक्षसामान्यकारणानीति सदोषत्वात्तेषामपि स्वविषयसाधकत्वं न स्यादित्यर्थः । अनुमाने

योगादिसहकारिवैचित्र्याभ्युपगमादिति । अनुमाने तु साधर्म्येण वादिनोपसंहारे साधर्म्येण वैधर्म्येण द्वाभ्यां वा तथा वैधर्म्येण द्वाभ्यां वोपसंहारे तथैव त्रिधा त्रिधेति नवधा भेदः । तत्र त्रिधोपसंहारेऽपि साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । वैधर्म्येण तु वैधर्म्यसमः । द्वाभ्यां तु साधर्म्यवैधर्म्यसम इति । आद्यो यथा । स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितं जीवनिद्राप्रबोधादियोगित्वात् मनुष्यादिशरीरवदिति । साधर्म्येण वा, यन्न भोक्त्रधिष्ठितं न तन्निद्रादियोगि यथा घट इति । वैधर्म्येण वा द्वाभ्यां वा वादिना साध्योपसंहारे कृते जातिवाद्याह । यदि मनुष्यादिशरीरसाधर्म्यात् घटादिवैधर्म्यादुभाभ्यां वा स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितमुच्येत तदा घटादिसाधर्म्यात् पाणिपादादिरहितत्वात् तन्निरात्मकमिति किं न स्यादिति । एवं तत्रैव मनुष्यशरीरवैधर्म्यादित्युक्ते वैधर्म्यसमः । समुच्चये तु साधर्म्यवैधर्म्यसम इति । आगमे यथा । अवैदिकहिंसा न धर्मः निषेधशास्त्रं हि तथाह इति नैगमिकेनोक्ते वाह्यो ज्वलति । नैवं नियन्तव्यम् आगमा-

---

स्वरूपप्रत्यवस्थानेन नवभेदान्विभागेनाह । अनुमाने त्विति । साधर्म्येणेति । अन्वयव्याप्तिपुरस्कारेणेत्यर्थः । वैधर्म्येण । व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेणेत्यर्थः । द्वाभ्यां वेति । अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिपुरस्कारेणेत्यर्थः । तथेति । प्रत्यवस्थान इत्यर्थः । त्रिधा त्रिधेति । वैधर्म्येणोपसंहारे त्रिधा द्वाभ्यामुपसंहारेऽपि त्रिधेति नव भेदा इत्यर्थः । तत्र नवानामपि भेदानां सामान्यकोडीकारेण त्रैविध्यमुदाहरणसौकर्याय दर्शयति । तत्र त्रिधोपसंहारेऽपीति । स्थावरशरीरमिति । वृक्षलतादिकमित्यर्थः । वृक्षादे रात्र्यां पर्णमुकुलभावेन दिवा तदुल्लासेन ग्लान्यग्लानिभ्यां च जीवनिद्राप्रबोधादिकमवगम्यते । जीवशब्दो जीवनपरः । नैगमिकेन । वैदिकेन

न्तरं हि तामपि धर्मयति श्रेयःसाधनतया तेन तद्विधानात्। न चागमत्वे विशेषं पश्यामः। परिग्रहस्त्वार्यैः कस्यचित् कस्यचित् पाषण्डिभिरिति कोऽयं विशेषः। यथारुचि सर्वत्र परिग्रहादिति। त्रिरूपं यथा स्फटिकादीनामबाधितप्रत्यभिज्ञया स्थैर्यं वैनाशिकः प्रतिवक्ति। यत्सत्तत्क्षणिकं यथा उभयवादिसिद्धः क्षणोपाधिः। सन्तश्चामी भावाः। नहि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येवानुमानेन न बाध्यते। ज्वालाभेदानुमानेन तदैक्यप्रत्यक्षस्याप्यबाधप्रसङ्गात्। अविशिष्टा हि तत्र चात्र च प्रत्यभिज्ञा। अनुमानं च भेदगोचरमविशिष्टमिति। एवमुदाहरणान्तराण्यपि पञ्च स्वयमेवो-

---

वाह्यो ज्वलति बौद्धस्तदनुष्यमाणं क्रुध्यतीत्यर्थः। आगमान्तरम्। बाह्याभ्युपगत आगमाभासः। तामपि। अवैदिकहिंसां धर्मयति। धर्ममाचष्ट इत्यर्थः। तत्करोति तदाचष्ट इति णिच्। वैनाशिकः। क्षणभङ्गवादी। क्षणोपाधिरिति। क्षणोपाधेः क्षणिकत्वाभावे तस्य क्षणोपाधित्वं न स्यादित्यभिमानः। षट्प्रकारे विरूपप्रतिरोधसमे एकः प्रकार उक्तः। अनुक्ताः पञ्च प्रकाराः स्वयमेवोहितुं शक्या इत्याह। एवमिति। एवमत्रोहप्रकारः। घटादीनामबाधितप्रत्यभिज्ञया स्थैर्यं वैनाशिकः प्रतिवक्ति। घटादयः क्षणिकास्तथास्मदागमात्। प्रमाणयोरविशिष्टत्वेन प्रत्यक्षेण बाधायोगादित्यागमेन प्रत्यक्षस्थानम्। अनुमानस्य प्रत्यक्षेण यथा। दीपस्य सदासम्पन्नसामग्रीकत्वेन प्रतिक्षणोत्पत्त्यनुमितायां जडः प्रतिवक्ति। प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वावगमादिति। तदैवोपसंहारे तथा मदभ्युपगतागमोक्तेरिति शब्देन प्रत्यवस्थानम्। शब्दस्य विरूपप्रत्यवस्थानं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां यथा। आगमेन प्रपञ्चस्येश्वरशरीरत्वे उपसंहृते जडः प्रतिवक्ति प्रत्यक्षेण तदभावावधारणादिति। तथा प्रपञ्च ईश्वरशरीरं न भवति प्रमेयत्वादीश्वरवदिति। एता च मर्यादातिलङ्घनगर्भतया वैयर्थ्यनिरनुयोज्यानुयोगादिदोषं पश्यन्तीति। साद्गुण्या ज्ञातव्य प्रतिपादिता असद्विषयाश्च

हनीयानि । असद्विषयाया अपि जातेरुक्तैव प्रक्रिया तत्र जातिवादिनः पर्यनुयोज्योपेक्षणमपि स्यादिति विशेषः । एवमनादृतप्रयोजककारतौल्येन प्रतिरोधे प्रतिरोधसम उदाहृतः । अथाङ्गीकृततुल्यभावेन तु बाधे बाधितसम उदाह्रियते । परशरीरमात्माधिष्ठितं वाक्यप्रयोगादिमत्त्वात् स्वशरीरवत् । इत्युक्ते प्रत्याह स्वशरीरव्यतिरिक्तत्वात् तृणादिवदनधिष्ठितमेव स्यात् । नह्यनुमानरूपेषु तस्य चास्य च विशेषं पश्यामः। तुल्यत्वे च तदेव साधकमिदं नेति को नियन्ता । ततश्चानेन स्वसाध्यसाधनात्पूर्वं बाध इति असिद्धिसमादीनां पुनरेवमुत्थानम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते प्रतिब्रूते स्वयं सिद्धो हि हेतुः स्वसाध्यं साधयेत् नचासौ सिद्धः प्रत्यभिज्ञयैक्यसिद्धेः सा चेदैक्यं न साधयेत् भेदमपि कः साधयिष्यति प्रमाणत्वगत्यक्षत्वादेरविशेषादिति । एवमनेकान्तो विरुद्धो वार्यं हेतुरित्युक्त्वाह । अनित्यत्वसाधकप्रमेयत्वहेतुः प्रमेयत्वप्रस्तुत-

---

जातय उक्तप्रक्रिययावगन्तव्या इत्याह । असद्विषयाया इति । ननु तत्र पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य सत्त्वेन जातेर्दोषत्वं न स्यादित्यत आह । तत्रेति । अपि स्यादिति । तथा चान्यत्र दोषत्वेन सिद्धाया जातेरत्रापि दोषत्वं नियमितमिति भावः । प्रतिरोधसमापेक्षया बाधसमस्य भेदं दर्शयति । अङ्गीकृतेति । प्रत्यभिज्ञयेति । सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञयेत्यर्थः । भेदमपीति । पूर्वोत्तरशब्दयोर्भेदे सिद्धे हि कृत्यनन्तरभावित्वं कृतकत्वं सिध्यतीति भावः । अनित्यत्वसाधकप्रमेयत्वहेतुरिति । पक्षनिर्देशे प्रमेयत्वेऽनित्यत्वसाधकताभिमानमात्रं विवक्षितं वस्तुतस्तथाभावादिति ध्येयम् । प्रमेयत्वप्रस्तुतहेत्वन्यान्यानैकान्तिकान्य इति साध्यनिर्देशः । अस्यार्थः । प्रमेयत्वञ्च प्रस्तुतहेतुश्चेति द्वन्द्वः । प्रस्तुतहेतुशब्देन विवक्षितसाधका वाद्युक्ताः कृतकत्वादयो गृह्यन्ते तयोरन्ये घटादयः तदन्यावुक्तौ प्रमेयत्वप्रस्तुतहेतू त-

हेत्वन्यान्यानैकान्तिकान्यः प्रमेयत्वादिति । एवमनैकान्तिकपद-स्थाने विरुद्धपदप्रक्षेपे विरुद्धता । तथान्यदन्यदपि । यद्यनेन हेतुनानैकान्तिकविरुद्धत्वादिकं न सिध्येद्वादिहेतुनापि कथं साध्यं सिध्येत् । न हि वाद्युक्त एव हेतुः स्वसाध्यं सा-धयिष्यति प्रतिवाद्युक्तस्तु नेति कथं नियमकल्पनमिति । तत्रापि प्रतिरोधबाधसमयोरिव मर्यादालङ्घनाशयगर्भतया केवल-निरनुयोज्यानुयोगात् विशेषः प्रतिसन्धानीय इति । अत्र सर्वत्र युक्ताङ्गहीनप्रतिकूलप्रमाणोपलम्भ उत्थानहेतुः दूषकमूलं न सा-धारणं व्याप्त्यादियुक्ताङ्गान्यतमहानिः । साधारणदूषकमूलप्रद-र्शनोपयुक्तं स्वेवं पातनं वादिसाधनमसाधकं युक्ताङ्गहीनप्रतिप्रमा-णापादितदोषत्वादिति हि जातिवावयार्थः । स एव स्वा-त्मानमपि व्याहन्ति । यथोक्तप्रक्रियया जातिवादिसाधनेऽपि येन केनापि युक्ताङ्गहीनप्रमाणेन तत्तद्दोषाणां तथा तथा

दृष्टमपेक्षया अनैकान्तिकान्यस्य साध्यमानं स्वापेक्षया बाधात्प्रस्तु-तहेतावनैकान्तिकत्वमादाय तदन्यस्य प्रमेयत्वे सिध्यतीति । विरु-द्धतेति । साध्येति शेषः । तथान्यदन्यदपीति । अप्रयोजकत्वाद्यवा-न्तरभेदा अपि तत्तदन्यपदप्रक्षेपेणानया महाविद्यया साधनीयाः इत्यर्थः । कथमनियमकल्पनमिति । वादारम्भे तथा नियमस्या-कृतत्वात् करणे वादासम्भवादित्यर्थः । प्रथमं नियमकल्पनं नहीत्य-न्वयः । ननूक्तानामसिद्धिसमादीनां केवलनिरनुयोज्यानुयोगाद्वि-दोषाभावान्न जातित्वं हेत्वाभासाभासवचनानां केवलनिरनु-योज्यानुयोगत्वस्य पूर्वमयोजकत्वादित्याशङ्क्याह । तत्रापीति । प्र-तिरोधबाधसमयोरिवेति । अन्यथा तयोरपि भवदभ्युपगतजा-त्योः केवलनिरनुयोज्यानुयोगत्वं स्यादित्याशयः । उक्तासु जा-तिविधास्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां समाद्यया लक्ष्यलक्षणावसरफलानां चतुर्णां मूलमप्युत्थानमूलपातनेन निदर्शयति । अत्र सर्वत्रेति । प्रमाणेति । प्रतिसन्धानार्हमित्यर्थः । नियमरहितस्यापीति ।

दर्शयितुं शक्यत्वादिति। न च व्याप्त्यादियुक्ताङ्गमेव न भवतीति वक्तुं शक्यं प्रागेव तत्समर्थनात्। अन्यथा जातिवाक्यस्य दूषणव्याप्त्यनभ्युपगमे तत्प्रयोगनैष्फल्यप्रसङ्गात्। अतो नियमरहितस्यापि दूषकत्वनियममिच्छन् प्रतिक्षिपति स्वीकरोति च नियममिति सोऽयं वृषलविवाहमन्त्रन्यायः। अपि च हेतुसाध्ययोरन्यतरबलात्कस्य चिदनिष्टस्याव्याप्तधर्मस्य *दृष्टान्तात् पक्षे पक्षाद्दृष्टान्ते वा समुत्कर्षप्रसञ्जनमुत्कर्षसमः।* तत्र हेतुबलेन दृष्टान्तात् पक्षे समुत्कर्षो यथा। यदि कृतकत्वाद्घटवदनित्यः शब्दः तद्वदेव तत एव सावयवोऽपि किं न

साध्यव्याप्तिरहितस्यापि स्वसाधनस्येत्यर्थः। दूषकत्वनियममिच्छन्निति। तथा च व्याघाताज्जातिप्रयोगो वृषलोद्वाहमन्त्रायते। अमन्त्रकत्वेन विहिते शूद्रविवाहकर्मणि मन्त्रोच्चारणं हि व्याघातमावहति तथा जातिवादिनो जल्पनमिति भावः।

अनभ्युपेतमर्यादमानेनानिष्टसाधनम्।
प्रतिमानसमा जातिः प्रतिरोधादि तद्विदा इति सङ्ग्रहः।
प्रतिसंस्कारमङ्कुरानिप्रकर्षेण प्रसूम इत्युक्तोऽर्थः
अनभ्युपेतयुक्ताङ्गात्प्रमाणात्प्रतिरोधनं।
प्रत्यवस्थानमाचख्युः प्रतिधर्मसमं बुधा इति।

लक्षितायां प्रतिधर्मसमायां लक्षणदोषप्रदर्शनेन लक्ष्याधिक्यप्रदर्शनेन च निर्व्यूढः। इदानीमुत्कर्षसमायामपि त निर्वाहं दर्शयति। अपि चेति। तत्र नैयायिकैः

कस्याप्यनिष्टधर्मस्य वादिसाधनशक्तितः।
दृष्टान्तात्पक्ष उत्कर्ष उत्कर्ष सम उच्यते॥

इति लक्षणमुक्तम्।

तन्नात्याप्तिमभिप्रेत्य स्वयं लक्षणान्तरं रचयति। हेतुसाध्ययोरिति। अविशेषसमातो भेदप्रदर्शनायोक्तं हेतुसाध्ययोरन्यतरबलादिति। तत्र हि सत्त्वादिना हेत्वन्तरेणोत्कर्षो वक्ष्यते। दृष्टाधर्मुत्कर्षप्रकृतानुपदेशनार्थान्तरनिग्रहस्थानत्व तद्व्यावर्तनायानिष्टस्ये-

स्यादिति। साध्यबलेन यथा। यदि घटवदनित्यत्वं शब्दस्येष्यते अनित्यत्वसहचरितं सावयवत्वमप्यस्य स्यादिति। नच साधनशक्त्यैवोत्कर्ष इति राजाज्ञा साध्यशक्त्यापि तदविरोधात्। अनिष्टत्वाद्यविशेषाच्च। एवमेव पक्षाद्दृष्टान्ते समुत्कर्षस्याप्यसम्भवशङ्का निरस्ता। यथा हि कृतकत्वाच्छब्दो नित्यश्चेत्तद्वदेव तत एव सावयवोऽपि स्यादित्युत्कृष्यते। तथा शब्दवदेव तेनैव घटोऽपि निरवयवः स्यादित्युत्कर्षः शक्यः समं चोभयत्रानिष्टत्वम्। अनतिप्रसक्तप्रसञ्जकविशेषयोगश्च शब्दघटयोः साधनाङ्गशक्त्योरुत्कर्षे इति लक्षणव्यवस्थितेश्च। ननु शब्दाद्घटे निरवयवोत्कर्षे शब्दानित्यत्वस्य किमायातमिति चेत्। घटाच्छब्दे सावयवोत्कर्षेऽपि तस्य किमायातमिति तुल्यम्। तत्र निरवयवत्वे सत्यनित्यत्वमभिमतं सावयवत्वेन व्याहन्यत इति हेतुदूषणपर्यवसायि विशेषविरोधश्चोदितः स्यादिति चेत्। तथापि साध्यमानस्यानित्यत्व-

---

स्युक्तम्। अनिष्टव्याप्त्यापादने सतर्कत्वेन जातित्वाभावात्तद्व्यावर्तनाय व्याप्तसधर्मस्येति। वक्ष्यमाणसर्वलक्षणसङ्ग्रहेणाव्याप्तिपरिहाराय दृष्टान्तात्पक्ष इत्यादि। उभयत्रानिष्टत्वमिति। शब्दस्य सावयवत्वस्य घटस्य निरवयवत्वस्याप्यनिष्टत्वमस्तीत्यर्थः। अनतिप्रसक्तेति। विपक्षाद्व्यावृत्तप्रसञ्जकत्वयोगो यथा शब्दे सावयवत्वप्रसञ्जकस्तथा स एव तथाभूतो घटे निरवयवत्वमपि प्रसञ्जयितुमीष्ट इत्यर्थः। व्यवस्थितजातिलक्षणसङ्ग्रहोऽप्यस्तीत्याह। शब्दघटयोरिति। ननु वास्तुकसाध्यप्रत्ययस्थानाय हि जातिप्रयोगस्तथा च साधनशक्त्या दृष्टान्ते ऽनिष्टमुत्कर्षे साध्यप्रत्ययस्थानमेव नास्तीति स जातिरिति शङ्कते। नन्विति। परमुखेनोत्तरं वाचयितुं प्रतिबन्दिमाह। घटादिति। स्वपक्षे हेतुदोषपर्यवसानमाशङ्कते। तत्रेति। साध्यविरोधापादकं हेतुदोषं वाचयितुमाह। तथापीति। साध्यविरोधपर्यवसानमस्ति स्वपक्ष इति शङ्कते।

मात्रस्य न किञ्चिद्धीनम् । प्रतिबन्धभिप्रायेणोपाध्यभिप्रायेण वा तदुत्कर्ष इति चेत् तुल्यम् । घटस्य निरवयवत्वप्रसङ्गे कथमुपाधिव्यञ्जनमिति चेत् शब्दस्य सावयवत्वे कथं सावयवत्वमनित्यत्वप्रयोजकं ततश्च सावयवत्वप्रसङ्गो विपर्यये पर्यवस्यन् प्रयोजकाभावं व्यनक्तीति चेत् तर्हि प्रयोजकं सावयवत्वमन्तरेण यदि प्रयोज्यं शब्दे स्याद्घटेपि तथा स्यादिति प्रसङ्गे तात्पर्यात्तुल्यमुपाधिव्यञ्जनम् । अथ व्यापकसावयवत्वनिवृत्त्या व्याप्यानित्यत्वनिवृत्तिः पक्षे ऽभिप्रेता इह तु न तथेति तदप्यसत् । अपकर्षसमादविशेषप्रसङ्गात् । अत्रापि च घटे निरवयवत्वविपर्ययदर्शनेन पक्षेऽपि तत्समानयोगक्षेमतया साध्यनिवृत्तिसमर्थनाभिप्रायस्याविरोधादिति तिष्ठत्वेतत् । तदिह कस्यचित्साधनाङ्गस्य किञ्चि-

प्रतिबन्धीति । त्वदुक्तमेवास्माकं समाधानमिति स्वाशयमाविष्कृत्य परिहरति । तुल्यमिति । स्वपक्ष उपाधिव्यञ्जकत्वमुत्कर्षस्येति न परपक्ष इति वैषम्यमाशङ्कते । घटस्येति । तत्राप्यवैषम्यं परमुखेन वाचयितुमुपाधिव्यञ्जनप्रकारं पृच्छति । शब्दस्य सावयवत्वे कथमिति । परिहर्तुराशयमजानानः स्वपक्ष उपाधिव्यञ्जनप्रकारमुपपादयति । सावयवत्वमिति । स्वाशयमुद्घाटयन् वैषम्यमपाकरोति । तर्हीति । पुनरपि प्रकारान्तरेण वैषम्यमाशङ्कते । अथेति । अविशेषप्रसङ्गादिति । साध्यनिवृत्तिपर्यन्तस्य जातिकार्यत्वेऽपकर्षसमादविशेष एव स्यात् तथा चोपाधिसमर्थन एवास्या जातेः पर्यवसानं वक्तव्यमिति न वैषम्यमिति भावः । साध्यनिवृत्तेः सद्वारकत्वाद्वारकत्वाभ्यां एवोत्कर्षापकर्षसमयोर्भेद इति यदि तदाप्यवैषम्यमाह । अत्रापि चेति । एतावतः शङ्कापरिहारप्रबन्धस्यात्यन्तानिपुणशिक्षात्मकत्वमभिप्रेत्याह । तिष्ठत्वेतदिति । एवमप्यवैषम्यमजानतः प्रत्युक्तिरनुवादानर्हेति भावः । अत्रापि लक्ष्यलक्षणावसराणामङ्गानां सुगमत्वात्तद्व्यतिरिक्तान्यङ्गानि दर्शयति ।

दनिष्टं प्रति व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः । हेतुविपर्यय दूष्यप्रतिकूलतर्कयोगमुखेनाप्रयोजकत्वमारोप्यं विशेषविरुद्धत्व वा तत् भ्रान्तिः फल दुष्टत्वमूल तु युक्ताङ्गहीनत्वम् । व्याप्तिलक्षणाङ्गस्य जातिसाधने हानेः । नहि यत्कृतक तत्सावयवमित्यादि प्रक्रियया तदभिमतेषु व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्या । शब्दादिष्वेव बाधदर्शनात् । अतो यद्यव्याप्यमव्यापकं न साधयेत् कथं तन्निदर्शनेन व्याप्यस्य व्यापकसाधनं प्रतिरुध्येत । व्याप्तं च कृतकत्वमनित्यत्वेन । अनित्यावस्थान्तरातिरिक्तस्य प्रध्वंसस्याभावात् भावेऽपि भावत्वे सतीति विशेषणेन वा कृतकत्वलक्षणान्तरेण वा तद्व्यवच्छेदसिद्धेः । निवृत्तप्रतिबन्धस्वरूपमात्रमुक्तधीविकाशे च तदतिरिक्तागन्तुकसाध्यत्वलक्षणकृतकत्वस्याभावादिति । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा । युक्ताङ्गहीनप्रतितर्कराहित्यस्यापि साधनाङ्गत्वेन स्वीकरणात् । अन्यथा जातिसाधनेऽपि तादृशाङ्गयोगस्य सत्त्वात्स्वव्याघातः । तथा हि नेद साध्यसाधकप्रव्याप्तधर्मोत्कर्षमुखेन विरुद्धत्वाव

तदिहेति । साधारणदुष्टत्वमूलप्रदर्शनोपयुक्त पातन दर्शयितुमाह । अत इति । ननु ध्वंसे व्यभिचारात्कृतकत्वमनित्यत्वव्याप्त न भवतीत्यत आह । अनित्यावस्थान्तरातिरिक्तस्येति । नैयायिकमतेनाह । भावेऽपीति । कृतकत्वलक्षणान्तरेण वेति । कृत्यनन्तरभाविसत्तायोगित्व कृतकत्वम् । इद च ध्वंसे नास्ति ध्वंसे सत्ताया नैयायिकैरनङ्गीकारादतो न व्यभिचार इति भाव । नन्वेवमपि मुक्तधीविकाशे व्यभिचारस्तस्य कृतकत्वादनित्यत्वाभावाच्चेत्यत आह । निवृत्तप्रतिबन्धेति । प्रकृतिसंसर्गरूपप्रतिबन्धके निवृत्ते सति स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति श्रुत्या प्रतिपादित स्वरूपेण प्राप्तो मुक्तस्य धीविकाश आगन्तुकसाध्यतायोगी न भवतीति पूर्वमसत एव स्वाधीनस्वरूपस्वकृतकत्वस्य न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तादृशेति ।

सम्प्रतिपक्षविरुद्धवदिति हि जातिवाक्यार्थः । इदमपि साधनं न दूष्यं दूषयेत् तत्रापि तथाविधाव्याप्तधर्मोत्कर्षस्य सुशकत्वात् सन्ति हि धर्माः साध्यसाधनातिरेकिणस्तत्सहचरिताः संप्रतिपक्षविरुद्धवर्तिनः । अन्यथा पक्षदृष्टान्तवैधर्म्यासिद्धिप्रसङ्गात् । एवमुदाहरणान्तरेष्वपि प्रत्युत्तरं योज्यम् । नन्वेवमस्त्वव्याप्तधर्मोत्कर्षे स्वव्याघातः व्याप्तोत्कर्षे तु कथम् । न कथंचित् इष्टव्याप्तोत्कर्षे प्रकृतानुपमर्देनार्थान्तरनिग्रहस्थानत्वात् । अनिष्टव्याप्तापादने सत्तर्कत्वेन जातित्वाभावात् । अत एवेश्वरानुमानादिषु व्याप्तोत्कर्षस्याजातित्वं स्थितम् । उक्तं चानुमानिकैरपि व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम् असत्यां तु न प्रसङ्ग इति । यद्यपि च कार्यत्वादिलक्षणहेत्वपेक्षया शरीर

तथाविधेन तर्केण योगस्य सत्त्वात्तद्राहित्याभावाज्जातिसाधनमप्यसाधकं स्यादिति स्वव्याघात इत्यर्थः । अन्यथेति । सम्प्रतिपक्षे विरुद्धे तादृशधर्माङ्गीकारेऽसिद्धिप्रसङ्गादित्यन्ततः पक्षत्वदृष्टान्तत्वयोरङ्गीकर्तव्यत्वेन तत उत्कर्षस्य सुलभत्वादिति व्याप्तोत्कर्षस्य जातित्व मन्वानः शङ्कते । नन्विति । तदभिमानं खण्डयति । न कथंचिदिति । व्याप्तोत्कर्षस्य जातित्वमिष्टोत्कर्षे ऽनिष्टोत्कर्षे वेति विकल्प्याद्य आह । इष्टेति । एतेन क्षित्यादेः सकर्तृकत्वे शरीरजन्यत्वमपि स्यादिति वैदिकैः क्रियमाणमापादनमुत्कर्षसमा जातिरिति प्रलपन्तो हैतुकापसदा निरस्ता इत्यभिप्रेत्येश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वापादनस्य सदुत्तरत्वं प्रतिष्ठितमित्याह । अत इति । आनुमानिकैः । नैयायिकै रित्यर्थः । शरीरजन्यत्वादेः साधनमुखेनोत्कर्षे जातित्वेऽपि साध्यमुखेनोत्कर्षेण तथात्वमिति दर्शयति । यद्यपीत्यादिना । समयकरणादिकम् । पदपदार्थसम्बन्धकल्पनादिकम् । आदिपदेन घटादिरचना प्रकारोपदेशाः तदर्थानुष्ठाननिदर्शनं च गृह्यते । तत्र सशरीर एवेश्वरः धात्रे सर्वमुपदिशतीति भूतावेशन्यायेन शरीरपरिग्रहमा-

जन्यत्वादेर्व्यापकत्वं पक्षीकृतेष्वेव दूर्वादिषु बाधान्निरस्तम् । तथापि सिषाधयिषितसकर्तृकत्वाद्यपेक्षया तेषां व्यापकत्वस्य दुरपह्नवत्वात् साध्यमुखेन उत्कर्षे तस्य व्याप्यत्वान्न दोषः । वेदप्रणयनादिषु चेश्वरस्यापि सशरीरस्यैव कर्तृत्वं परेऽप्यनुजानते । तत्र चेच्छयैव शरीरपरिग्रहः तुल्यमन्यत्रापि । अथ तन्निरपेक्षं क्वचित्क्वचित् कर्तृत्वं तदा स्वशरीर एव प्रणयता वेदम् । समयकरणादिकं च तस्याशक्याभावादिति । व्यापकाभासनिवृत्त्या कुतश्चित् कस्यचित् व्याप्याभासस्यापकर्षणमपकर्षसमः । स चानेकधा । पक्षात्सपक्षादुभयतो विपक्षाच्चेति । पक्षादपि हेतुसाध्ययोरन्यतरस्य द्वयोर्वा तथा

हु । कर्तृत्वस्य शरीरव्याप्त्यभावे क्षित्यादिकारणवदशरीरस्यैव सतस्य वेदप्रणयनसङ्केतकरणाचारनिदर्शनसम्भवाच्चात्र भूतावेशन्यायेन शरीरपरिग्रहो न कल्पनीयः स्यादिति भावः ।

हेतोः साध्यस्य वा शक्त्यानिष्टाव्याप्तप्रसञ्जनम् ।
पक्षाद्दृष्टान्ततो यत्र तत्रापकर्षसमा भवेत् इति सङ्ग्रहः ।

अत्र यत्र तत्रेति यथाकथञ्चिदुपसञ्जनाय । अत्र तत्र शब्दौ पक्षदृष्टान्तपरौ ।

व्यावृत्ते व्यापकाभासे पक्षता लिङ्गसाध्ययोः ।
आकर्षोऽन्यत्र तत्र स्यादपकर्षसमः स्फुट इति ।

परोक्तमपकर्षसमलक्षणं वक्ष्यमाणोदाहरणान्तरासङ्ग्राहकत्वाद्दुष्टमित्यभिप्रेत्य स्वयमपकर्षसमलक्षणमाह । व्यापकाभासानुवृत्तेति । इष्टनिवृत्तिकत्वानिष्टापादकतर्करूपमनुत्तरव्यावर्तनाय व्यापकाभासनिवृत्त्येत्याभासपदमुक्तम् । उभयतोऽपि पक्षसपक्षाभ्यामित्यर्थः । एवमुभयत्रापि । उभयोर्वेति । हेतुसाध्यसाध्याभावयोरित्यर्थः । विपक्षाच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तीकृताद्विपक्षादित्यर्थः । अत्र साध्याभावापकर्षेऽपि दूषणपर्यवसानाभावादाभासत्वमस्य । दृश्यमानापकर्षेऽपि तु दूषणपर्यवसानाविरोधं वक्ष्यति । मनुष्याणां पक्षित्वादिति । मनुष्यस्य पक्षित्वापत्त्यादित्यर्थः । क्षि

सपक्षात् उभयतोऽपि । विपक्षात्तु व्यतिरेकदृष्टान्ताद्धेत्वभावसाध्याभावयोरन्यतरस्योभयोर्वा विपक्षमात्राद्धेत्वभावस्य इति विशेषः । तत्र पक्षादपकर्षो यथा । यदि घटादिवत् कार्यत्वात् क्षित्यादिसकर्तृकं साध्यते तदा आत्मादिवन्मनुष्याशक्यक्रियत्वात्कार्यत्वं सकर्तृकत्वमुभयं वा किंचन बाध्येत तच्चेत् साधयेत् इदमपि बाधेत न चेदिदं न तदपि अविशेषादिति । अत्र हेत्वपकर्षे स्वरूपासिद्धिः साध्यापकर्षे बाधः उभयापकर्षे तूभयमिति । असमीक्षितोदाहरणान्तराणि त्वेतावति विश्रान्तानि सपक्षादपि हि तयोरपकर्षे साध्यविकलत्वसाधनविकलत्वोभयविकलत्वानि । व्यतिरेकदृष्टान्तीकृताद्विपक्षाद्धेत्वभावसाध्याभावयोरपकर्षे साधनाव्यावृत्तत्वसाध्याव्यावृत्तत्वोभयाव्यावृत्तत्वानि । तत्रापि हेतुदोषचिन्तायामप्रयोजकत्वानैकान्त्यादि । अदृष्टान्तीकृताद्विपक्षमात्राद्धेत्वभावस्यापकर्षे तु विरोधः साधारण्यं वा । नचैवमपकर्षाणामसम्भव उत्थानहेत्वाद्यविशेषात् । नापि जात्यन्तरेऽन्तर्भावः तल्लक्षणानन्वयात् । अविशेषप्रसङ्गमात्राद्यविश्रान्तेश्च । नाप्यजातित्वं युक्ताङ्गहान्याद्यविशेषात् । अपकर्षसमसमाख्यानिरुक्तिमात्रेण संग्रहे सम्भवत्यनुक्तसमाख्यान्तरोद्भावितिश्चायुक्ता । नचापाद्यदोषभेदाज्जात्यन्तरता । पक्षा-

स्यादावसिद्धिवारणाय मनुष्यपदम् । किंचनेति । यत्किञ्चिदित्यर्थः । साधनाव्यावृत्तत्वेति । तथा सति व्यतिरेकदृष्टान्तत्व न स्यादित्याशयः । अप्रयोजक वानैकान्त्यादीति । साध्यव्यावृत्तौ व्याप्तिग्रहाभावेनाप्रयोजकता साधनाव्यावृत्तौ अनैकान्त्यम् । आदिपदेन विरुद्धत्व गृह्यते । साध्याभावसामानाधिकरण्यमेव साधनस्य न नियतसामानाधिकरण्य नियतसाध्याभावसामानाधिकरण्यमेव हि विरोध इति यदि कश्चिद् ब्रूयात्त प्रत्याह । असाधारण्यं चेति । अविशेषसमाद्यन्तर्भावशङ्कां निराकरोति । दोषभेदा-

हेतुसाध्ययोरपकर्षेऽप्यसिद्धिबाधलक्षणापाद्यभेदेन तत्प्रसङ्गात्। तत्र सपक्षादपकर्षणं यथा। विगीतमीश्वरशरीरम् ईश्वरतज्ज्ञानेतरद्रव्यत्वात् संमतिपन्नरामकृष्णादिशरीरवत् इत्यत्रेश्वरेतरत्वं रामादिशरीरे दुर्वचं ईश्वरस्यैव सर्वत्र सर्वशब्दार्थत्वात तद्व्यतिरेकव्यापकतया शशशृङ्गादिषु ' दृष्टस्यासत्त्वस्य संमतिपन्नशरीरे निवृत्तेरिति हेत्वपकर्षात् साधनविकलो दृष्टान्त इति। साध्यापकर्षणं यथा। रामकृष्णादिशरीरस्येश्वरशरीरत्वं नास्ति ईश्वरो ह्यशरीरः यच्छरीरं तच्छरीरिणः कर्मफलभोगायतनं यथा क्षेत्रज्ञशरीरम् इदमपि चेदीश्वरशरीरं स्यात् तत् कर्मफलभोगार्थत्वप्रसङ्गः। नच तदस्ति अतो न तच्छरीरमिति। उभयतो ऽप्यपकर्षणमप्येतेनैवोदाहर्तव्यम्। विपक्षाद्धेत्वभावापकर्षणं यथा। धूमानुमाने कश्चिदाह यदि महानससाधर्म्यात् पर्वतो महानससाधर्म्यान्तरवान् तर्हि निर्धूमत्वव्यापकतया खपुष्पादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य व्यावृत्तौ निर्धूमत्वमपि व्यावर्तेत। नहि व्याप्याव्यापकः सिध्येत् व्यापकनिवृत्त्या तु व्याप्यभूत-

---

दिति। साधनविकलत्वादीनामुक्तानां स्वरूपासिद्ध्याद्यपेक्षया भिन्नत्वादित्यर्थः। विगीतमिति। पृथिव्यादिकमित्यर्थः। व्यतिरेकव्यापकतयेति। ईश्वरेतरत्वव्यापकतयेत्यर्थः। ईश्वरेतरत्वव्यापकतामेवोपपादयितुमीश्वरस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वादित्युक्तम्। अन्यथा घटादावेव व्यभिचारेणासत्त्वस्य हेतुव्यापकतैव न स्यादिति बोध्यम्। महानससाधर्म्यादिति। धूमवत्त्वादित्यर्थः। साधर्म्यान्तरवानिति। वह्निमानित्यर्थः। खपुष्पादिषु। गगनकुसुमादिष्वित्यर्थः। व्याप्तिमङ्गश्च यथायथं तत्रतत्र प्रत्यक्षानुमानागमैर्ग्राह्य इति। असत्त्वस्य निर्धूमत्वव्यापकता प्रत्यक्षतो मता। ईश्वरेतरत्वव्यापकता त्वनुमानतः ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्घटितव्यापकताया अप्रत्यक्षत्वात्, भोगायतनत्वशरीरत्वव्यापकता च "यस्यात्मा शरीरं

या व्यापिकाव्याप्यनिवृत्तिर्न सिध्यतीति सुवचम् । ततश्च निरग्नौ महाह्रदे निर्धूमत्वनिवृत्त्या हेतुवृत्तेरनेकान्तः । एवं महाह्रदे व्यतिरेकदृष्टान्ततया निदर्शितेऽप्यसत्त्वनिवृत्त्या साधनाभावं साध्याभावमुभयाभावं वा व्यावर्त्य व्यतिरेकग्रहणं बाध्यमिति । अत्र व्यापकनिवृत्तिवद्व्यापकाभासनिवृत्तेरपि व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः । यथायथं पक्षहेत्वादिसाधनाङ्गं दूष्यं बाधादिकमारोप्यं तद्भ्रमः फलम् दुष्टत्वमूलं स्वसाधारणं युक्ताङ्गहानिः । व्यापकत्वमनादृत्य सहचरितमात्रनिवृत्त्या व्याप्येतरनिवृत्त्युपन्यासात् । व्याप्तिभङ्गश्च यथायथं तत्र तत्र प्रत्यक्षानुमानागमैर्ग्राह्यः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा वस्तुसिद्धेः सहचरितसमस्तवस्त्वन्तरनिवृत्त्यभावापेक्षाङ्गीकारात् । अविषयवृत्तित्वं वा व्याप्यनिवर्तनानुगुणव्यापकनिवृत्तिशक्तेः सहचरितनिवृत्तावपि संचरणादिति । एवमपि चेत् किञ्चित् बाध्येत तदा बाधिताबाधितव्यवस्थैव न स्यात् सर्वत्र यत्किञ्चित्सहचरितनिवृत्तेः सुलभत्वात् । अत एव साधारणस्वव्याघातः जातिवादिसाध्यादिव्यप्यसाधकत्वादिषु सहचरितधर्मान्तरविरहस्यावश्यंभावात् । अन्यथा जातिसाधनेऽपि पक्षहेत्वादिविभागस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात् । वादिसाधनं स्वसाध्यसाधकं न भवति सहचरितनिवृत्त्यपहृतविषयत्वात् । निषिद्धत्वनिवृत्तिलुण्ठितसाध्यनै-

---

यस्य, पृथिवी शरीरम् इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः अनदनन्नन्योऽभिचाकशीति" इत्याद्यागमैर्भग्नेति विघेकः । पातनप्रदर्शनमुखेन साधारणदुष्टत्वमूलं स्वव्याघातं दर्शयति । एवमपि चेदिति । दुर्वचत्वप्रसङ्गादिति । पक्षे विद्यमानानां सर्वेषां धर्माणां सपक्षे विद्यमानानां च तेषां पक्षे विद्यमानत्वावश्यंभावादन्यथान्यतमनि

गमिकालम्भाधर्मत्वसाधनवदित्यादि प्रक्रियया अत्र जातिवाक्यविश्रान्तिः । अत्रासाधकत्वादिसहचरितदोषान्तरादिनिवृत्तेस्तद्बाधोऽपि दुर्वारः । नचास्तु सर्वं बाधितमिति शक्यं वक्तुं बाधस्याबाधे कस्यचिदबाधेन सर्वाबाधात् । तस्यापि बाधे बाधस्यैव बाधेन सर्वाबाधादिति । नचात्र प्रक्रियासमाख्यबाधसमेनसंकरः । तुल्यबलत्वाभ्युपगमपूर्वकत्वात् तत्र प्रत्यवस्थानस्य । इह तु तदभावात् हेतुबाधादिष्वसंकीर्णोदाहरणान्तरसम्भवाच्च । प्रतिप्रमाणसम्भेदतामात्रं तु भवतु वा मा वा उक्तप्रकारेण विवेकस्तावदुपपन्न इति । अथ वर्ण्यसमादेरुत्थानहेत्वादिव्यञ्जनायेदं तावद्ब्रूमः । पक्षदृष्टान्तौ प्रागेव लक्षितस्वरूपौ । हेतोश्च व्यक्तिभेदेऽपि सामान्याकारसंगृहीततया व्याप्तिश्च स्थापिता । तत्र पक्षवर्तिन्या हेतुव्यक्ते-

---

वृत्त्या तत्र साध्यसाधनयोरपकर्षप्रसङ्गादिति भावः । निषिद्धत्वनिवृत्तीति । निषिद्धरूपोपाधिनिवृत्त्या लुण्ठितं बाधितं साध्यधर्मत्वं यस्य साधनस्य तत्तथोक्तं तच्च तर्कनैगमिकालम्भस्य वैदिकपश्वालम्भस्याग्नीषोमीयादिहिंसायाः अधर्मत्वसाधनाहिंसात्वं तद्वदित्यर्थः । तत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते । न चास्तु सर्वं बाधितमिति । तर्हि बाधो बाधितो न वेति विकल्प्यान्त्य आह । बाधस्याबाध इति । आद्य आह । तस्यापीति । भवतु वा मा वेति । प्रतिप्रमाणसमायां प्रतिप्रसङ्गसमायां चान्तर्भावावश्यंभावेन तदुभयानतिरेकात्र तद्विचारणीयमिति भावः । उक्तप्रकारेण विवेक इति । अपकर्षसमायाः सौत्रपरिगणितजात्यन्तरासांकार्यमित्यर्थः ।

कुतश्चिद्व्यापकाभासनिवृत्त्या कस्यचित्ततः ।
व्याप्याभासस्यापकर्षमपकर्षसमं विदुः इति सङ्ग्रहः ।

पक्षदृष्टान्तवर्तिन्योर्हेतुव्यक्त्योर्वक्ष्यमाणस्य पञ्चरूपस्यासङ्गतिं व्यावर्तयन् वक्ष्यमाणं प्रतिजानीते । अथेति । व्यक्तिभेदेऽपीति पाठः सुगमः । पाठान्तरं तु व्यावृत्तिभेदेऽपीति । साध्यसाधनव्यक्तीनां भि-

रसिद्धार्थत्वं साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तत्वं व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतो नास्कन्दितत्वं नासंदिग्धत्वं संदेहसमानविषयत्वं स्वरूपभेदश्चेति पञ्चरूपाणि सिद्धार्थत्वे पक्षस्वरूपव्याघातात् । साधननैरर्थक्याच । साध्यज्ञापनप्रवृत्त्यभावे हेतोरफलत्वात् हेतुत्वव्याघाताच । व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतो विपर्यीकृतत्वे विप्रतिपत्त्यर्थभावप्रसङ्गात् । प्रयोगनैष्फल्याच । संदेहाभावस्त्वनुल्लेखेन निश्चयेन वा । पूर्वत्र किं साध्येत । उत्तरत्र सिद्धं किमर्थं साध्येत तथा सैव चेद्धेतुव्यक्तिस्तदा सिद्धार्थत्वादेरवश्यंभावात् उक्तदोषानतिवृत्तिः । कृत्तिकारोहिण्यादिषु चक्रभ्रमादिवात्याविक्षेपादिवशात्तत्तदुदयादिव्यक्तिभेदा व्यवस्थिताः । अन्यथा तत्राप्यनुमेयपरिशेषाभावात् । एवं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेरुक्तरूपविपर्ययेण सिद्धार्थत्वादिरूपपञ्चकं शाश्वतिकं साध्यासिद्धौ सपक्षस्वरूपव्याघातात् । सम्प्रतिपत्त्यर्थ

त्वं ऽपीत्यर्थः । संदेहसमानविषयत्वमिति । संदेहस्य यो विषयः साध्यं स एव हेतोर्विषयः ज्ञाप्यमित्यर्थः । हेतोः संदिह्यमानत्वं फलितार्थः । उक्तेषु पञ्चसु रूपेष्वन्यतमाभावेऽपि बाधकसत्त्वात् पञ्चापि तान्यङ्गीकार्याणीत्यभिप्रेत्य प्रथमादिरूपविपर्ययक्रमेण बाधकान्याह । सिद्धार्थत्व इत्यादिना । पक्षस्वरूपव्याघातादिति । सिषाधयिषितधर्मविशिष्टधर्मिण एव पक्षत्वात् सिद्धार्थत्वे तदभावप्रसङ्गादित्यर्थः । हेतुत्वव्याघातादिति । साध्यज्ञापकस्यैव हेतुत्वेन साध्यव्यापनोन्मुख्याभावे हेतुत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अनुल्लेखेनेति । साध्यापरिज्ञानेनेत्यर्थः । किमर्थमिति । साध्यस्य निश्चितत्वेन साधनवैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु कृत्तिकादिभी रोहिण्याद्यनुमाने व्यक्तिभेदाभावाद्व्यतिरेकव्यभिचार इत्याशङ्क्य परिहरति । कृत्तिकारोहिण्यादिषु चेति । सतता राशिचक्रगतिरेव वात्या विषयत्वेन रूप्यते । आदिपदेन तत्तदाकारकर्मसंततिस्तदनुगुणभगवत्संकल्पश्च गृह्यते ।

व्याप्त्युदाहरणासम्भवाच्च । अत एव रूपान्तराणामपि विपर्यासः सिद्धः । अपि च स्वयं चेत्तत्र साध्यज्ञापनाय प्रवर्तेत ततो दृष्टान्तान्तरमन्वेषणीयम् । तत्रापि तथेत्यनवस्था अतस्तत्र साध्यमन्यतो वेदितव्यम् । व्याप्तिग्राहकप्रमाणाविषयत्वे संदिग्धार्थत्वे च पक्षदृष्टान्तयोरविशेषः । स्वरूपाभेदे च पूर्वोक्ता दोषाः । नच पक्षो नास्तीति प्रतिज्ञातुं शक्यम् । एतत्प्रतिज्ञावाक्यार्थाभ्युपगमे पक्षाभ्युपगमात् । तदनभ्युपगमे पक्षप्रतिषेधासिद्धेः । एवं हि हेतुमात्रनिषेधोऽपि न शक्यः । कारकनिषेधे स्वकीयसर्वप्रवृत्तिविरोधात् । ज्ञापकनिषेधेऽपि परवाक्यात् स्वस्यार्थबोधमभ्युपगम्य परबोधार्थं वाक्यप्रयोगायोगात् । हेतुनिषेधे च सहेतुके व्याघातात् । अहेतुके

अत एवेति । सम्प्रतिपन्नर्यर्थव्याप्त्युदाहरणासम्भवादेवेत्यर्थः । विपर्यास इति । सिद्ध इति शेषः । प्रत्येकमपि विपक्षे बाधकमाह । अपि चेति । अन्यतो वेदितव्यमिति । प्रकृतानुमानव्यतिरिक्तैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरवधारणीयमित्यर्थ. । अविशेष इति । सम्प्रतिपन्नत्वादिरूपो विशेषो दृष्टान्ते न स्यादित्यर्थः । प्रतिज्ञातु शक्यमिति । पक्षो नास्तीति प्रतिज्ञाया अभावे पक्षनिषेधासिद्धेः पक्षो नास्तीति वाक्यस्यैव प्रतिज्ञात्वादिति भावः । पक्षो नास्तीति वदन् वक्तव्यः एतत्प्रतिज्ञातार्थोऽभ्युपगम्यते न वेति विकल्प्याद्य आह । एतदिति । पक्षाभ्युपगमादिति । प्रतिज्ञातार्थस्यैव पक्षत्वादिति भाव । अन्त्य आह । तदनभ्युपगम इति । असिद्धेरिति । प्रतिज्ञाया निरर्थकत्वादिति भाव. । हेतुर्नास्तीति कारकहेतुसामान्य निषिध्यते वा ज्ञापकहेतुसामान्यं वा आद्य आह । कारकनिषेध इति । विरोधादिति । प्रवृत्तेरिष्टसाधनगोचरत्वात्तदभावे तदभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्त्ये परवाक्यात्स्वस्यार्थावबोधोऽभ्युपगम्यते न वा हेत्वभ्युपगमादेव तन्निषेधो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्यान्त्ये व्याघातमाह । परवाक्यादिति । किञ्च हेतुनिषेधे ज्ञापकहेतुरस्ति न वा आद्य आह । हेतुनिषेध इति ।

तथैव हेतुसिद्धेरपि विरोधाभावात् । एवं दृष्टान्तोऽपि सामान्यतो निषेद्धुं न शक्यः । लौकिकपरीक्षकसर्वपुरुषसंमतत्वात् । तत्रापि च वाङ्मात्रेण निषेधे तावतैव तत्साधनस्याप्यविरोधात् । हेतुतो निषेधेऽन्वयरूपस्य व्यतिरेकरूपस्य वा कस्यचित् दृष्टान्तस्य दुस्त्यजत्वात् इति प्रतिष्ठिता पक्षहेतुदृष्टान्तमर्यादा । एवं स्थिते दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षधर्मत्वापेक्षितासिद्धार्थत्वादिरूपविरहे साधनविकलत्वादिप्रसङ्गात् । दृष्टान्तस्यापि तादृग्रूपहेतुमत्तया वर्ण्यत्वेन प्रत्यवस्थानं वर्ण्यसमः । यथा ब्रह्म सविशेषं पदार्थत्वात् यः पदार्थः स सविशेषः यथा घट इत्युक्ते जातिवाद्याह पक्षे साधकतया प्रयुक्तस्य हि हेतोर्व्याप्तिर्दृष्टान्ते प्रदर्श्यते नान्यस्यानन्वयादिप्रसङ्गात् । स च यादृग्रूपविशिष्टः पक्षे दृष्टः

अन्त्य आह । अहेतुक इति । तथैवेति । ज्ञापकनिरपेक्षतयैवेत्यर्थः । ननु दृष्टान्तो नास्तीति वाङ्मात्रेण साध्यते उत हेतुतः आद्य आह । तथापि चेति । तावतैवेति । तावन्मात्रेणैवेत्यर्थः । अन्त्य आह । हेतुत इति ।

असिद्धार्थकता साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तता ।
व्याप्तिग्राहकशून्यत्व सदेहैकार्थता तथा ॥
हेतुस्वरूपभेदश्च पक्षहेतोर्विवक्षितुम् ।
दृष्टान्तवर्तिहेतौ तदुक्तरूपविपर्ययाः ।
भवन्ति पञ्चरूपाणीत्येव न्याये व्यवस्थितिः इति सङ्ग्रहः ।

दुरुत्थानहेत्वादिव्यञ्जनाय पक्षदृष्टान्तहेतुव्यक्त्योः पञ्चरूपाण्युपपादितानि । ते वर्ण्यावर्ण्यासमे निरूप्येते इत्याह । एवं स्थित इति । एतेनवर्ण्यावर्ण्यसमयोरिह विशेषाकथनादनिरूपितविकल्पसमादिजात्यन्तरवन्नैयायिककृतनिरूपणमपेक्षापेक्ष्याणसम्भवादिकमर्थमेते निरूपिते इति चोद्यं निरवकाशमिति मन्तव्यम् । अनन्वयादिप्रसङ्गादिति । अनन्वितत्वेन उचितान्वयशून्यमनुचि-

तादृग्रूपविशिष्ट एव दृष्टान्तेऽप्युदाहरणीयः । अन्यथा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिवाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति विशिष्टहेतुप्रयोगे सामान्यवत्त्वादिमात्रस्य व्याप्त्युदाहरणप्रसङ्गात् । एवमेकदेशव्यतिरेकेण व्यतिरेकोदाहरणप्रसङ्गात् । ततश्च पक्षवर्तिनो हेतोरसिद्धार्थत्वादयो रूपविशेषास्तद्धेतुकरूपभेदश्च दृष्टान्ते ऽस्ति वा न वा अस्ति चेदसिद्धार्थत्वादिभिः साध्यविकलत्वादिकमनिवार्यम् । न चेत् प्रकृतसाधनविकलत्वात् दृष्टान्त एव तादृशहेतुमत्तया वर्ण्यः अलं पक्षे साध्यवर्णनेनेति । अत्र सपक्षवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षमात्रविवक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भ उत्थानहेतुः । दृष्टान्तादिकं दूष्यम् । साधनविकलत्वादिकमारोप्यम् फलं तद्भ्रान्तिः असाधारणं दुष्टत्वमूलं च युक्ताङ्गाधिक्यम् । नहि दृष्टान्तवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वादिकं युक्तम् । तथा सति दृष्टान्तत्वभङ्गप्रसङ्गात् । व्याप्तिसम्प्रतिपत्तिस्थानं हि दृष्टान्तं ब्रूमः । नचासिद्धार्थत्वादिसम्भवे तदभावसिद्धिः ।

तमित्युक्तस्य निग्रहस्थानस्य प्रसङ्गादित्यर्थः । आदिपदेनार्थान्तर गृह्यते । सामान्यवत्त्वादिमात्रस्येति । सामान्यवत्त्वस्य वा अस्मदादिवाह्येकेन्द्रियग्राह्यत्वस्य वा व्याप्त्युदाहरणप्रसङ्गादित्यर्थ । यः सामान्यवान् स विशेषगुणः यथायमित्युदाहरणमनिष्टमेवेति भावः । एकदेशव्यतिरेकेणेति । यो विशेषगुणो न भवति न स सामान्यवान् यथायमित्यादिव्यतिरेकोदाहरणप्रसङ्गादित्यर्थ । अलं पक्ष साध्यवर्णनेनेति । दृष्टान्ते साध्यहेतुसम्प्रतिपत्त्यवलम्बनेन हि पक्षे साध्यं साधनीयम । अन्यथा तत्साधनस्य दुःशकत्वादिति भावः । दृष्टान्तादिकमित्यादिपदेन दृष्टान्तदूषणाहित साध्यदूषणं गृह्यत । साधनविकलत्वादिकमित्यादिपदेनासाधारणत्वादिक हेतुदूषणं गृह्यते । दृष्टान्तत्वाभावप्रसङ्गमेवोपपादयति । व्याप्तीति । तदभावसिद्धिरिति । असिद्धार्थत्वाभावरूपसम्प्रतिपत्तिस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः । सिद्धार्थत्वमेव हि सम्प्रतिपत्तिस्थानत्व-

अत एव युक्ताङ्गहानिरपि दृष्टान्तवर्तिहेत्वङ्गस्य सिद्धार्थत्वादेस्त्यागात् । अविपयवृत्तित्वं वा पक्षवर्तिहेत्वङ्गानां दृष्टान्तवर्तिनि सञ्चरणात् । एवमपि चेत् साधनविकलत्वादिः प्रसज्ज्येत तथा सति अनुमानजातीयमेवोच्छिन्नं स्यात् । नचैवमस्त्विति याच्यम् । तत्र व्याघातादेः प्रागेवोक्तत्वात् । अपि चैवं पर्यनुयुञ्जानश्च जातिवादी किं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः स्वभाववैपम्यमात्रं प्रकाशयति उत तन्मुखेन वादिहेतोरसाधकत्वं साधयति । नाद्यः अर्थस्थित्युपन्यासे विरोधाभावात् । अर्थान्तरनिग्रहस्थानप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः वादिसाधनमसाधकं साधनविकलत्वादिदोषैर्दूषितत्वात् सम्प्रतिपन्नहेत्वाभासवदित्यत्रापि पक्षसपक्षवर्तिहेतुव्यक्तिभेदस्य तद्रूपवैचित्र्यस्य च दुर्वारत्वात् । तदनभ्युपगमे स्वप्रयोगानुत्थानात्तदभ्युपगमे च स्वोक्तपर्यनुयोगसाम्यादिति । पक्षवर्तिहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तापेक्षितसिद्धार्थत्वादिरूपविरहे हेत्वासिद्ध्यादिप्रसङ्गात्तादृग्रूपहेतुमत्त्वाभ्युपगमे पक्षस्य साध्यत्वाभावप्रसञ्जनमवर्ण्यसमः । वर्ण्यः साध्यः अ-

मिति भावः । अत एवेति । असिद्धार्थत्वादेवेत्यर्थः । अत्र जात्युद्धारप्रकारं दर्शयन्नेव साधारणं स्वव्याघातकत्वमप्याह । एवमपि चेदित्यादिना । प्रागेवोक्तत्वादिति । अनुमानाध्यायादावेवोक्तत्वादित्यर्थः । स्वभाववैपम्यमात्रमिति । पक्षनिष्ठहेतुव्यक्त्यपेक्षयेति गम्यते । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य वादिपक्षे दोषमप्याह । अर्थान्तरेति । दुर्वारत्वादिति । प्रमाणसिद्धत्वेनाशक्यापह्नवत्वादित्यर्थः । किञ्च तत्र व्यक्तिभेदवैचित्र्यं त्वयाभ्युपगम्यते न वा इति विकल्प्यान्त्य आह । तदनभ्युपगम इति ।

हेतोस्तु पक्षधर्मत्वे यावद्रूपमपेक्षितम् ।
तावद्रूपाङ्कहेतुः स पक्षो वर्ण्योऽन्यथा यदि ॥
भवेत्साधनवैकल्यमित्येषा प्रत्यवस्थितिः ।
ज्ञेया वर्ण्यसमा जातिरन्वर्था वर्ण्यतोक्तित इति सङ्ग्रह ।

वर्ण्योऽसाध्य इत्यर्थः। यथा ब्रह्म शरीरित्वात्यन्ताभावरहितम्। आत्मत्वादनीश्वरात्मवदित्यत्र यद्यप्यात्मत्वमात्रमनुवृत्तं तथापि तत्तद्विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदात् पक्षदृष्टान्तयोर्भिद्येत। ततश्च दृष्टान्त इव पक्षेऽप्यसौ हेतुः सिद्धार्थत्वादिविशिष्टो न वा नचेद्व्याप्यतयानुसंहितविशिष्टहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः। सकलसपक्षानुयायिस्वरूपवैकल्यात् सोपाधिकतादिश्च। तद्रूपविशिष्टश्चेत् सिद्धसाधनत्वसाधकत्वनिर्णयसमानविषयत्वप्रसङ्गः। ततश्चासाध्यत्वं पक्षस्येति। अत्र पक्षनिष्ठहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तमात्रापेक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भ उत्थानहेतुः। पक्षहेतू दूष्यौ। सिद्धसाधनत्वादिकमारोप्यम्। तथाभिमानः फलम्। मातिस्विकं दुष्टत्वमूलं वर्ण्यसमवत्। व्यत्यासेन त्रितयमपि पक्षस्थहेतुव्यक्तेरनङ्गानां सिद्धार्थत्वादीनामुररीकरणादङ्गानामसिद्धार्थत्वादीनां त्यागात्। दृष्टान्तवर्तिन्यपेक्षितानां पक्षवर्तिनि संचरणाच्चेति। तथा

पूर्वोक्तवर्ण्यसमतदुत्तरसिद्धसाधनासिद्धिसमादिव्यावर्तनमभिप्रेत्यावर्ण्यसमां लक्षयति। पक्षवर्तीत्यादिना। वर्ण्यसमावर्ण्यसमयोरन्वर्थतां दर्शयितुं वर्ण्यावर्ण्यशब्दयोरर्थमाह। वर्ण्यः साध्योऽवर्ण्योऽसाध्य इति। यथेति। शरीरित्वे साध्यमाने मुक्तात्मन्यैच्छिकाशरीरित्वावस्थायां व्यभिचारः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं शरीरित्वात्यन्ताभावराहित्यं साध्यते। तथा च मुक्तात्मन्यशरीरदशायामपि शरीरित्वात्यन्ताभावाभावान्न व्यभिचारः। तत्तद्विशेषणभेदेनेति। तत्तदात्मवृत्तित्वरूपविशेषणभेदेनेत्यर्थः। सोपाधिकतादिरित्यनेनाप्रयोजकत्वबाधौ गृह्येते। त्रितयमपीति। अयुक्ताङ्गाधिक्ययुक्ताङ्गत्यागाविषयवृत्तित्वानीत्यर्थः। व्यत्यासेन त्रितयमपीत्येतदेवोपपादयति। पक्षस्थेति। पातनसाधारणदुष्टत्वमूलमभिप्रेत्य प्रत्युत्तरमाह। तथा चेति। पक्षो वर्ण्यो न भवतीति वदन् वक्तव्यः किमनेन पक्षमात्रमेव निपिध्यते उत

च स्वीकारे तथैव स्वव्याघातात् प्रतिक्रिया । नहि पक्षादिकमपि सामान्यतः प्रतिक्षेप्तुं शक्यं न कश्चित्पक्ष इति पक्षप्रतिक्षेपवाक्यस्यापि पक्षादिगर्भितत्वात् सिद्धसाधनतानुयोगश्चात्र स्वदूषणं भवति । यदि हि प्रतिवादिसिद्धमपि साधयन् अनेनोपायेन सिद्धसाधनं पुरस्कृत्य निगृह्येत तदा स्वयमेव हि निगृहीतः। एतावन्तं कालं निगृहीतस्य परसाध्यस्य इदानीमभ्युपगमात् । तथाचोक्तविरोधापसिद्धान्तादि अपि चेदमसाधकं सिद्धसाधनत्वादित्यत्र साधकत्वादसाधकमित्युक्तं स्यात् । नह्यन्यतः सिद्धमिदं साध्यत इत्युच्यते किन्त्वेतद्धेतुशक्त्यैवेति व्याघातः । अस्त्वेवं तथापि सिद्धसाधनतानुयोगमुखेनैव स्वव्याघातो दुर्वचः । इदमसाधकमिति जातिवादिसाध्यस्य सिद्धत्वाभ्युपगमे तदिष्टापादनात् स्वोक्तस्वमतविरोधापाताच्चेति चेत् तदेतदसमीक्षितवैषम्यं पिशाचभाषितम् । नह्यत्र जातिवादिवाक्यार्थं सिद्धं कृत्वा वयं स्वव्याघातं ब्रूमः । अपि तर्हि यथैवंविधेन सिद्धसाधनत्वेन वादिसाधनं दुष्टमिष्येत तदा तथाविधेनैव तेन जातिसाधनमपि दुष्टं स्यात् । दुष्टस्य च न दूष-

---

प्रकृतपक्ष इति तत्राथ आह । नहीति । साध्यमत्र आदिपदार्थः । पक्षादिगर्भितत्वादिति । यथा चैतत्तथोक्तं प्रागेव । अन्यय आह । सिद्धसाधनेति । सिद्धसाधनेनैव पक्षस्यावर्ण्यत्वमत्यवस्थानादसाधकत्वादेस्तन्मूलत्वादिति भाव । स्वदूषणत्वमेवोपपादयति । यदि हीति । निगृहीतस्येति । प्रतिक्षिप्तस्येत्यर्थः । विगीतस्येति पाठान्तरेऽपि तथैव । अस्तु को दोष इत्यत आह । तथा चेति । तटस्थः शङ्कते । अस्त्वेवमिति । तदिष्टापादनादिति । जातिवादिनोऽभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । किञ्चोक्तविरोधापसिद्धान्तौ स्यातां स्वसाधनस्य साधकत्वत्यागात्साध्यविपरीतपरिग्रहाच्चेत्याह । स्वोक्तेति । वि-

कत्वमिति निर्बाधा स्थापना । तच्चैतेनापि न दुष्टं तदा तद्वदेव स्थापनापि निर्दोषेति निरर्थकः श्रमः । अतो न ब्रूमो वयं नेदं दूष्यदूषकं सिद्धसाधनत्वादिति किं तु स्वव्यापिदूषणसमाधिग्रस्तत्वादिति । स्वोत्प्रेक्षितसाधनदूषणादिप्रतिक्षेप उत्प्रेक्षासमः । यथा शब्दानित्यत्वे वादिना प्रतिज्ञाते भण्डः प्रतिवाद्याह । अलमेतावता शब्दानित्यत्वे प्रत्यक्षत्वं हि त्वया हेतुरभिधित्सितः स च सामान्यादिभिरनैकान्तिक इति । साधनोत्प्रेक्षया प्रतिक्षेपः । एवं शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति हेतुं प्रयुज्य वादी स्वयमेवाह । असिद्धत्वमिह दूषणं त्वया विवक्षितं तच्चात्र नास्ति प्रत्यक्षत एव कृतकत्वसिद्धेरिति मर्यादा । ये तु लक्षयन्ति ।

शाचभाषितमिति । अपसद्भाषितमित्यर्थः । निर्बाधा स्थापनेति । स्थापनादोषनिराकरणार्थमेव जात्युत्तरदोषाभिधानादिति भाव । ननु तथापि नेदं दूष्यदूषकं सिद्धसाधनत्वादिप्रयोगे व्याघातो दुष्परिहर इति शङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति । अत इति । दूषणसमाधिग्रस्तत्वादिति । दोषसाम्याक्रान्तत्वादित्यर्थः ।

हेतोः सपक्षवृत्तित्वे यादृग्रूपमपेक्षितम् ।
पक्षोऽपि तावद्रूपाङ्कहेतुर्वर्ण्योऽन्यथा यदि ॥
भवेदसिद्धभावादिरित्येषा प्रत्यवस्थितिः ॥
स्यादवर्ण्यसमा जातिरन्वर्था साध्यतोक्तिन इति सङ्ग्रह ।

सम्भवद्विशेषासु जातिषु प्राप्तसंस्कारमदूरविप्रकर्षेण प्रयूम इति प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येनोपपादितास्ववसम्भवद्विशेषा जातय यथोदयनवरदराजीयादिषु शक्यज्ञाना इति विकल्पसमादिजातीरुपेक्ष्य कार्यसमाया वक्तव्यविशेषत्वाल्लक्ष्यलक्षणे पृथक् प्रक्रियया दर्शयति । स्वोत्प्रेक्षितेति । दूषणादीत्यादिपदेन दृष्टान्ततर्कादयो गृह्यन्ते । भण्डः । निर्मर्याद । ये त्विति । अन्ये त्वित्यर्थ । य कश्चिदित्यादिवत्प्रतिनिर्देशनिरपेक्षोऽन्यार्थकोऽय यच्छब्द । यद्वा ।

असिद्धतां वादिहेतोरुक्त्वा तां साधयेत्स्वयम् ।
तद्दूषणामूलहेतुभङ्गः कार्यसमो मत इति ॥

अयमप्यस्मदुक्तोत्प्रेक्षासमावान्तरभेद एव। न चैतदेव लक्षणं युक्तम् । उदाहृतोदाहरणान्तरासंग्रहात् । नच कार्यसमसमाख्यैव सर्वत्रोचिता अवाचकत्वात् । युक्तस्त्ववान्तरविशेषमुदाहरतः सूत्रकृतस्तत्र तन्निवेशः। एवं दृष्टान्ततर्कोत्प्रेक्षादयोऽपि द्रष्टव्याः। न चात्र स्वोत्प्रेक्षितदूषणमात्राच्छलत्वं शक्यं वक्तुम् शब्दार्थारोपणाभावात् । पाक्षिकपराभिमतिसम्भवाच्च। यत्तु सौगतैरुक्तम्

अयमपीत्यत्र तैरुक्तः कार्यसम इत्यर्थवर्णनाद्वा प्रतिनिर्देशासिद्धिः । अयमपीति । अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । सिद्धं तावत्कार्यत्वं तत्साधनं च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं तच्च प्रयत्नव्यङ्ग्यैः मूलोदकादिभिरनैकान्तिकं ततश्च कार्य्यत्वासिद्धिस्तदवस्थैवेति, तैरुदाहृतः कार्यसमोऽपीत्यर्थः । नचैतदेवेति । नैयायिकैरुक्तं कार्यसमलक्षणमेवेत्यर्थः । उदाहृतोदाहरणान्तरासङ्ग्रहादिति । साधनदूषणोत्प्रेक्षासमोदाहरणयोरव्याप्तेरित्यर्थः । किञ्चैतैः कृता कार्य्यसमाख्यापि सर्वोदाहरणाव्यापनादयुक्तेत्याह । नचेति । तर्हि "प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्य्यसमः" इति सूत्रकृता कार्यसमसंज्ञा कथमुक्तेत्यत आह । युक्तस्त्विति । उदाहरणविशेषाभिप्रायेण सूत्रकृता संज्ञा कृता । तथाहि सूत्रवृत्तिकृत उदाहरन्ति । अनित्यः शब्दः कार्यत्वादिति हेतौ जातिः उदाहरणान्तरसङ्ग्राहकलक्षणकारिणस्तु सर्वोदाहणव्यापकसंज्ञाकल्पनमेवोचितमिति भावः । दृष्टान्ततर्कोत्प्रेक्षादयोऽपीत्यादिशब्देन पक्षतद्विशेषणयोर्ग्रहणम् । पाक्षिकपराभिमतिसम्भवाच्चेति । छले तु कादाचित्कपराभिमत्यासम्भवाद्वैषम्यमिति भावः । नन्वनवसरग्रहणरूपकेवलनिरनुयोज्यानुयोगविशेष एवायं न जातिः । परोक्तेः पूर्वमेव स्वोत्प्रेक्षिते दूषणाभिधानादिति चेन्न मर्यादालङ्घनाभिप्रायगर्भत्वेन ततो वैषम्यसम्भवात् । वक्ष्यमाणविधया सप्ताङ्गीसंपन्नत्वेन जातित्वानपायाच्च । पूर्वकक्षायामिदं दूषणमिति वा वक्ष्य-

साध्येनानुगमात्कार्यसामान्येनापि साधने।
सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मत इति।

अत्रापि यदि कार्यत्वहेतोः पक्षदृष्टान्तयोस्ताल्वादिपूर्वकत्वमृद्दण्डादिपूर्वकत्वलक्षणविशेषप्रदर्शनमात्रे विश्रमस्तदा जातित्वमेव नास्ति कुतस्तद्विशेषता। अनुपयुक्तवादी स्वयमर्थान्तरेण निग्राह्यः। अथ दृष्टान्तस्थविशेषस्य व्यापकत्वाभिमानेन साध्यापकर्षविवक्षा तदापकर्षसमभेदोऽयं यदा तु साधनवैकल्यहेत्वसिद्ध्यादिष्वभिप्रायस्तदापि वर्ण्यावर्ण्यसमयोरनुप्रवेश इति न पृथग्जातिता। अतोऽस्मदुक्तप्रक्रियैवात्र साधीयसीति। अत्र परमतपारीणत्वाभिमानो वा स्वोत्प्रेक्षितातिरिक्तासम्भवाभिमानो वा सम्भवेऽपि तुल्यन्यायत्वाभिमानो वा प्रतिवादिनस्तथा विधाभिमानजननमनोरथो वा स्यादुत्थाने हेतुः। यथायथं सर्वं दूषणमारोप्यम्। तत्क्रमः फलं

माणकक्षायामिदं दूषणमिति वा इदं न प्रवर्ततेऽपि तु सन्निहितकक्षायामिदं दूषणमित्येव प्रवर्तत इत्यतोऽपि प्रवृत्तप्रकारवैषम्यात् भेदस्यातिस्फुटत्वादिति संक्षेपः। सौगतास्तु अनित्यः शब्दः कार्यत्वात् घटवदित्युक्ते घटस्य कार्यत्वं मृत्पिण्डादिपूर्वकं शब्दस्य तु ताल्वादिव्यापारपूर्वकमिति कार्यत्वस्य भेद इति पक्षदृष्टान्तयोर्हेतुभेदेन प्रत्यवस्थानं जातिरिति जातिमुदाहृत्य तदनुगुणं लक्षणमपि प्रणयंस्तदिदमनुवदति। साध्येनेति। शब्दो नित्यः कार्यत्वात् इत्यत्रानित्यत्वेन साध्येन सहव्याप्तिमता कार्यत्वेन सामान्यधर्मेण अनित्यत्वे साध्यमाने कार्यत्वस्य शब्दे ताल्वादिसापेक्षत्वात्पक्षदृष्टान्तयोर्हेतुभेद इति प्रत्यवस्थानं कार्यसम इति कारिकार्थः। अत्र प्रतिवादिनः पक्षदृष्टान्तगतहेतुवैलक्षण्यमात्रेऽभिप्रायविश्रान्तिरुत साध्यप्रकर्षे आहोस्वित् साधनविकलत्वासिद्ध्यादाविति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति। यदीति। स्वस्थानानतिक्रमेण व्यभिचारादयः सर्वेऽप्यारोप्या

दुष्टत्वमूलं स्वसाधारणमविषयवर्तित्वम् । प्रतिवाद्युक्तमेवहि दूषणस्य विषयः न तु तदभिमतमप्यनुक्तम् अनभिमतं तु किं पुनः । अन्यथोपर्युपरि साधनदूषणपरंपरोत्प्रेक्षणेनोपन्यासप्रक्रियया प्रतिवादिनोऽनवसरप्रसङ्गः । कथायाश्च विश्रमः कदाचिदपि न स्यात् । किञ्च यदि सम्यञ्चं हेतुमन्यं प्रतिवाद्यभिमैति स्वयं तु सम्यञ्चमसम्यञ्चं वा कंचिदन्यमुत्प्रेक्ष्य दूषयति तदा प्रतिवाद्यभिमतस्य हेतोः किमायातम् । नच तस्य तु स्यन्यायता निश्चेतुं शक्यते सामान्यतो विदिते प्रक्रियान्तरसम्भवात् विशेषतो विदिते तस्यैव दूषयितुं युक्तत्वात् । नच तस्य विशेषतो वेदनं शक्यं पराभिप्रायस्याप्रत्यक्षत्वात् विशेषनिर्णायकस्य लिङ्गादेश्चासंभवात् । नच सिद्धान्तकोशलिखितमेवासौ वदिष्यतीति नियमः प्रज्ञावतां स्वोत्प्रेक्षिकयान्यकथनस्याप्यविरोधात् । अतस्तदभिमतमेवोत्प्रेक्षाप-

इत्यर्थः । अन्यथेति । प्रतिवाद्यनुक्तस्यापि दूष्यत्वे इत्यर्थः । अनवस्थाप्रसङ्गो भवतीति गम्यते । सम्यञ्चम् । अदुष्टम् । किमायातमिति । न कोऽपि दोष इत्यर्थः । ननूक्तो दोषस्तुल्यन्यायतयानुक्तोऽपि स्यादित्यत आह । नचेति । शक्यते इति । अनुक्तस्य ज्ञातत्वादिति भावः । नन्वनुक्तमपि विदितमिति चेत्तत्किं सामान्यतो विदितं विशेषतो वा नाद्य इत्याह । सामान्यत इति । प्रक्रियान्तरसम्भवादिति । उक्तदोषानाक्रान्तप्रकारान्तरसम्भवादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । विशेषत इति । ननु विनिगमनाविरहादेको न दूषितः तेनापरस्यापि तुल्यन्यायतया दूषितत्यासम्भवेन सर्वदूषणप्रयत्नोऽर्थवानित्यत आह । नच तस्येति । नचानुमानाद्विशेषतो निश्चयः स्यादित्यत आह । विशेषेति । ननु स्वसिद्धान्तग्रन्थलिखितमेवासौ वदिष्यतीति निर्णयादनुक्तस्यापि दूषणं सम्भवतीत्यत आह । नच सिद्धान्तेति । स्वोत्प्रेक्षिकया स्वोत्प्रेक्षया स्वार्थे कप्रत्यये "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये"तीत्वम् ।

दमित्यपि दुर्वदम् । अस्तु वा लोकोत्तरप्रज्ञेन तदभिप्रेतमेव विदितं तथापि न तदनुक्तं दूष्यम् । इदं ममानभिप्रेतमित्यपह्नुवाने प्रतिवादिनि सभ्यानामपि तत्र साक्षित्वासम्भवात् । विश्वसाक्षिणां च मौनावष्टम्भात् शपथस्य चात्र दृष्टप्रत्यवाय हेतोरनुपदेशात् । अदृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपयोगात् । अपि च यद्यसौ निष्प्रतिभः स्यात्तदानायाससिद्धे विजये किं तदभिप्रेततया कस्यचित् पुरस्कारेण । सप्रतिभश्च यदासावभिप्रेतं स्वयमेव वाचि निवेशयति तदा पुरोभाविषु वचनदोषादिषु सम्भविष्यत्सु किं विगीयमानव्याप्त्यादिपरामर्शसापेक्षार्थानुवादतद्दूषणदुःखाश्रमेण ।

किं च सिद्धान्तग्रन्थलिखितानामपि हेतूनां बहुत्वात्तत्र को हेतुर्वादिनाभिप्रेत इत्यनध्यवसायस्यैवोचिततया तदभिप्रायपदमेव मयोत्प्रेक्षितमिति वक्तुमशक्यमित्याह । तदभिप्रेतमिति । नन्व लोकसाधारणप्रज्ञावता पराभिमतोत्प्रेक्षासम्भवतीत्यनुक्तस्यापि दूष्यत्व सम्भवतीत्याशङ्क्य परिहरति । अस्तु वेति । तदनुक्त न दूष्यमित्येतदेवोपपादयति । इद मम नाभिप्रेतमिति । साक्षित्वासम्भवादिति । सभ्यानामपि तदभिप्रायनिर्णयकारणासम्भवादिति भाव । तर्हि विश्वसाक्षिणश्चतुर्दश प्रष्टव्या इत्यत आह । विश्वसाक्षिणामिति । तद्वाक्याधीननिर्णयस्यादृष्टिपथत्वादिति भाव । ननु तर्हि शपथेन निर्णयो भविष्यतीत्याशङ्क्य स किं दृष्टप्रत्यवायहेतुराज्यस्पर्शादिरदृष्टप्रत्यवायहेतु पुत्रस्पर्शादिर्वेति विकल्प्याद्य आह । दृष्टेति । अनुपदेशादिति । ब्राह्मणस्य दृष्टप्रत्यवायहेतोः शपथस्याविधानादित्यर्थ । अन्त्य आह । अदृष्टेति । अनुपयोगादिति । दृष्टस्य तथाकरणसम्भवेन परम्पराजयानुपयुक्तत्वादित्यर्थ । उक्तमेव च दूष्यमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमाह । अपि चेति । अनायाससिद्ध इति । आपत्तिभिरेव परस्य निगृहीतत्वादिति भाव । वाचि निवेशयतीति । वक्तीत्यर्थ । वचनदोषादिष्विति । अवाचकादिष्वित्यर्थ । विगीयमानत्व

वचनदोषानपि सम्भविष्यतो विदित्वा दूषयतिति चेत् हन्त तर्हि प्रतिवाद्यपि वैयात्याद्देवमपशब्दादिस्त्वया विवक्षित इत्युक्त्वा यदि निगृह्णाति तदासौ कथमपसरिष्यति । एतेन साधारणः स्वव्याघातोऽपि सुस्थः । नह्यन्यतर उत्प्रेक्षितमपि दूषयिष्यति नेतर इति राजाज्ञा । नच तथादौ नियमः कृतः । अपि च निरपराधस्य तावन्न निग्रहः अत्र च केनापराधेन प्रतिवादी निगृह्यते । परोत्प्रेक्षणीयदुष्टार्थाभिप्रायवत्त्वादिति चेत् संदिग्धं तावदिदं तथाविधाभिप्रायसम्भावनाविषयत्वादिति चेत् स्वस्यापि समानमित्येवमपि स्वव्याघातः । इदं समीचीनमदुत्प्रेक्षितासमीचीनव्यवस्थापकत्वादिति वाक्यार्थविश्रमेऽप्येवं विपरिवर्तो वाच्यः। इयं च जातिर्व्याप्त्यादिमामपि कक्षामास्कन्दति आदावेव वादिनं विनिवार्य स्वदभिमेतमेव दुष्टमिति वक्तुं शक्यत्वात् तथाप्यर्थतो जात्यन्तरवद्द्वितीयैवेयं कक्षा । तदभिमेततया प-

---

ममानभिप्रेतमिति परेण निषिध्यमानत्वम् । नन्वनुक्तावसम्भविष्यतां वचनदोषाणामुद्भावने को विरोध इत्यत आह । वचनदोषानपीति । वैयात्यात् । धाष्टर्यात् । परमुखेन स्वव्याघातं वाचयितुं पृच्छति । अपि चेति । निग्रहहेतुमाशङ्कते । परोत्प्रेक्षणीयेति । दूषयति । संदिग्ध तावदिदमिति । तथा च हेतोः पक्षधर्मत्वेनानिश्चितत्वात् न साध्यसिद्धिरिति भावः। असंदिग्धहेत्वन्तरमाशङ्कते । तथाविधाभिप्रायसम्भावनाविषयत्वादिति चेदिति । परोत्प्रेक्षणीयदुष्टाभिप्रायसंदेहविषयत्वादिति चेदित्यर्थः । इयता पनिग्रहहेतुरुक्तः । इदानीं त्यादिपदस्य दुष्टतायां हेतुमाशङ्क्य व्याघातं दर्शयति । इदमसमीचीनमिति । मदुत्प्रेक्षितासमीचीनव्यवस्थापकत्वादिति । मदुत्प्रेक्षाधीनदुष्टत्वव्यवहारयोग्यताश्रयत्वादित्यर्थः । विपरिवर्तो वाच्य इति । परपक्षोऽनेनैव हेतुना दूष्य इत्यर्थः । ननु साधनजात्यङ्गीकारिपक्षानुसारिणास्या जातेः प्रथमकक्षायामपि सम्भवोऽस्तित्यत आह ।

प्रतिवादिनिग्रहे तु तेनैव विजयित्वायासते । यदा त्वसत्साधनोपक्रमायां कथायां प्रतिवादी सदुत्तरेण निगृह्णाति तावति च सभ्याः प्रमाणीकृताः तदा प्रतिवादिनो विजयः असदुत्तरेण निग्रहे सभ्येषु च मध्यासात् द्विपक्षी कुकथा । एवं तदुपरि वादिप्रतिवादिनोः सप्रतिभयोरसदुत्तरपरंपरायां पञ्चपक्षीपर्यन्ता कुकथाप्रवृत्तिः । सत्साधनोपक्रमायां तु षट्पक्षीपर्यन्ता । तत्र हि प्रथमः पक्षस्तावदनुपप्लवः प्रादुःष्यात् । प्रतिवादिनस्तु निरनुयोज्यानुयोगभेदचतुष्काद्यवतरणात् द्वितीयपक्षप्रवृत्तिः । तत्र सभ्यानां स्वयं कथायामनधिकृतत्वाज्जानन्तोऽपि वाद्यनुयोगमुपेक्ष्यमाणास्तूष्णीमासते । तदा वादी सदुत्तराप्रतिभानात् तत् प्रतिभानेऽपि वा जडीकरणदुरभिलाषेण तज्जातीयमन्यद्वा किंचिदसदुत्तरं प्रयुञ्जीत तथापि प्रतिवाद्यनुयोगमुपेक्षमाणेषु प्रतिवादिनस्तथैव चतुर्थपक्षावतारः । तथाप्यवसरप्राप्तायोभयस्तम्भरूपानुविधेय-

---

दिना प्रतिवादिनिग्रहानुद्भावनेऽपि सभ्यैस्तदुद्भावनाद्वादिनो विजयः स्यादित्यत आह । वादिना इति । विजयित्वाया-सत इति । विजयित्वं ज्ञातुं तिष्ठन्तीत्यर्थः । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति चतुर्थी । सभ्या इति शेषः । कुत्रचित्कोशे सभ्या इति पठ्यत एव । स्वेषां कथायामनधिकृतत्वाद्वादिकृतनिग्रहोद्भावनेनैव वादिनो विजयं जिज्ञासमानाः सभ्यास्तूष्णीमासत इति भावः । तत्रानिवारणेन षट्पक्षीपर्यन्तप्रवृत्तौ हेतुमुपपादयितु प्रस्तौति । तत्र हीति । निरनुयोज्यानुयोगभेदचतुष्काद्यवतरणादिति । अनवसरग्रहणनिग्रहाभासवचनच्छलजातीनामन्यतमस्य एकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वा तत्तदसत्प्रतिभाभेदेनावतारादित्यर्थः । उभयास्तम्भरूपानुविधेयप्रसङ्गायेति । उभयोर्वादिप्रतिवादिनोस्तम्भस्तब्धता निर्वचनेनावस्थान-

प्रश्नाय दत्तक्षणेषु वादिनः पञ्चमः पक्षः । अनुविधेयेऽपि देवानांप्रिये स्वयमानृशंस्यात् कथंकरणयोरप्रतिभया कथाविच्छेदकाङ्क्षिषु षष्ठः । ततः परं स्वदोषपरिहारायोभौ निवार्य कुकथात्वप्रकाशनेनापक्षपातेन च द्वावपि निगृह्णन्ति । सभ्याभावे मन्दमतिव्यवहारेषु वा सभ्येषु मार्जारकलहवद्वैवान्निवारणमिति ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धावनुमानाध्याये तृतीयं निरनुयोज्यानुयोगाह्निकम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ प्रमाणाभासाः । अप्रमाणत्वे सति प्रमाणव्यवहारवि-

मिति यावत् । लेन रूप्यते व्यावर्त्यत इति स्तम्भरूपस्तम्भविषयः स चासावनुविधेय प्रश्नश्च तस्मै तमधिगन्तुमित्यर्थ । दत्तक्षणेषु । दत्तावसरेषु अनुविधेयेऽपि । सम्भावनायामपि । देवानांप्रिये । मूढे "देवानां प्रिय इति च मूर्खे" इति निपात्यते । "अज्ञो मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः । दैवान्निवारणमिति । उदासीनानामपि तन्निवारकत्वादिति भावः ।

इति श्रीमद्वेदान्ताचार्यचरणारविन्दानुसन्धानविशदप्रबोधेन भारद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीदेवराजाचार्यसूनुना श्रीनिवासदासेन विरचितायां न्यायपरिशुद्धिव्याख्यायां न्यायसारसमाख्यायामनुमानाध्याये तृतीयं निरनुयोज्यानुयोगाह्निकम् । २ । ३ ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यत्सन्निधानमात्रादसदुत्तरताऽपि शममुपयाति ।
सोऽयं सदुत्तरो मयि निगमान्तगुरुर्निरन्तरं दयताम् ॥

क्रमप्राप्तस्य प्रमाणाभासाख्यनिग्रहस्थानस्य निरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । प्रमाणाभासाः निरूप्यन्त इति शेषः । तत्र सामान्यल

पयास्ते । प्रमाणचातुर्विध्यात्तदाभासा अपि चतुर्विधाः । प्रत्यक्षानुमानागमस्मृत्याभासभेदात् । एषामवान्तरलक्षणं सामान्यलक्षणच्छाययैव सुगमम् । तत्र प्रत्यक्षाभासो यथा । द्वौ चन्द्रमसौ पीतः शङ्ख इत्यादि । विषयेन्द्रियादिदोषादस्योद्भवः । इमं च प्रमाणतयोपन्यसतोऽस्य हेत्वाभासत्व

क्षणमाह । अप्रमाणत्वे सति प्रमाणव्यवहारविषया इति । तत्र प्रमाणव्यतिव्याप्तिवारणायाप्रमाणत्वे सतीति विशेषणम् प्रमेयादिष्वतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणव्यवहारविषया इत्युक्तम् । प्रमाणव्यवहारविषयत्वं च तद्व्याप्यत्वं तच्च प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तैकदेशयोगः । एतेन व्यवहारदशायां प्रमाणाभासेष्वव्याप्तिः कस्यचिद्भ्रान्तस्य घटादावपि कदाचित्प्रमाणव्यवहारसम्भवात्तत्रातिव्याप्तिश्चेति निरस्तम् । नन्वेवमपि प्रमेयघटादावतिव्याप्तिः । यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानत्वं प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेकदेशस्य व्यवहारानुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेन्न यथावस्थितादव्यतिरिक्तस्य व्यवहारानुगुणज्ञानत्वस्यैवैकदेशशब्देन विवक्षितत्वात्तस्य घटादावभावात् । न च हेत्वाभासेष्वव्याप्तिः स्यात् ज्ञानत्वघटितस्य तत्राभावादिति वाच्यम् । प्रमाणाभासानामवात्र लक्ष्यत्वेन हेत्वाभासेष्वव्याप्तेरदोषत्वात् । ननु तर्हि हेत्वाभासनिरूपणमसङ्गतं स्यादिति चेदनुमानाभासोपपादकत्वेन सङ्गतत्वादित्यलं बहुना । सामान्यलक्षणच्छाययैव सुगममिति । प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नत्वे सति प्रत्यक्षव्यवहारविषयाः प्रत्यक्षाभासाः । एवमनुमानाद्याभासा अप्यूहितुं शक्याः । तत्र यास्मदुक्तप्रकारेणाव्याप्त्यतिव्याप्ती न शक्यनिरासे इत्यर्थः । विषयेन्द्रियादीति । प्रत्यक्षं चन्द्रगमनप्रमादर्षिपयनिष्ठाभासमन्निधानादिदोषादुत्पन्नम् । चन्द्रादयस्तावत् प्रमादेरङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरकुण्डादिदोषात्सूक्ष्मभासिनी अप्रमादेरनवधानमीत्यादिपुरुषदोषादिति विवेकः । प्रत्यक्षाभासनिरूपणस्य निग्रहस्थाननिरूपणत्वात् सामान्यमाह । इममिति । अत्रान्यादृशानवधानादोषेन गविनरपमिनीममिति निर्देशोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । पूर्वं का

निग्रहो भवत्येव। अक्षपादसूत्रेऽपि हेत्वाभासग्रहणमुपलक्षणम्। चशब्दाद्वा अनुक्तसमस्तसंग्रहः। अनुमानाभासो यथा। बाष्पादिषु धूमत्वाध्यारोपेण धूमवत्त्वात् पर्वतोऽग्निमानित्यादि।

अव्याप्तापक्षधर्मौ द्वौ हेत्वाभासौ समासतः।
तयोरेव प्रपञ्चेन स्यादसिद्धादिकल्पना॥

यदुक्तं न्यायतत्त्वे असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासा इति। तत्रासिद्धोऽपक्षधर्म इतरावव्याप्तभेदौ हेत्वाभासौ। तात्पर्यात्तोक्तिश्च प्रदर्शनार्था। प्रयोजनान्तरेण वा तदन्यसंग्रहस्तत्र विवक्षितः। ये चासाधारणबाधितप्रकरणसमादयो भेदाः कथ्यन्ते तत्रासाधारणस्याव्याप्तत्वं केवलव्यतिरेकिनिराकरणे प्रदर्शितम्। अनैकान्तिकभेदश्चासौ कैश्चिदुक्तस्तथा चोक्तप्रागमप्रामाण्ये। स च तावदनैकान्तिकः। स हि द्विधा। साधारणासाधारणभेदा-

---

र्थान्तरार्थविधानार्थमुद्दिष्टस्य पुनः कार्यान्तरार्थमुद्देशस्यैवान्वादेशशब्दार्थतयाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् प्रकृते च पूर्ववाक्यस्यानुवादत्वविवक्षणात्। अत एव हि एतमातं डित्तं विद्यात् तमिम राधे गृद्ध मापयेत्याद्युपपन्नमिति व्याख्यातम्। अक्षपादसूत्र इति। "प्रतिज्ञाहानि. प्रतिज्ञान्तर"मित्यादिनिग्रहस्थानसूत्रे हेत्वाभासाश्चेति हेत्वाभासग्रहणं प्रत्यक्षाभासादीनामप्युपलक्षणम्। तत्र चकारो वा उक्तसमुच्चयार्थः सन् प्रत्यक्षाभासादीन् समुच्चिनोतीत्यर्थः। हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्य प्रमाणाभाससामान्यलक्षणच्छाययैव सुगमत्वात्तदुपेक्ष्य सामान्यतः स्वाभिमत-विभागमाह। अव्याप्तेति। हेतुभिन्नत्वे सति हेतुव्यवहारविषयत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणम्। व्यवहारविषयत्वं च पूर्ववत्तद्योग्यता सा च पक्षवृत्तित्वादिरूपैकदेशयोगित्वम्। नचाज्ञानासिद्धाव्याप्तिस्तस्याज्ञानदशायां हेतुत्वाभावात्। हेतुपदेन गमकतोपयुक्तरूपवत एव विवक्षितत्वादिति दिक्। तत्रासिद्धो ऽपक्षधर्म इति।

त् । बाधितस्य तु न पक्षधर्मत्वम् । नापि व्याप्तिरिति दूषणद्वयसमुच्चयः । नहि साध्याभाववत्तया निर्णीतस्य संदिग्धसाध्यत्वलक्षणं पक्षत्वम् । न च हेतुमति पक्षे साध्याभाववत्तया प्रमिते हेतोर्व्याप्यताग्रहणसम्भवः । प्रकरणसमस्य तु प्रतिसाधनप्रतिरुद्धत्वलक्षणस्यानिर्णीतबलत्वात् । बलस्य च व्याप्तिपक्षधर्मतानतिरेकात् । व्याप्त्याद्यनिश्चयेन तयोरेवान्तर्भावः । स्वपक्षसिद्धाविव परपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः कैश्चिल्लक्ष्यते । यथा नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् आकाशवत् । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् घटवदिति । तत्रेदं लक्षणमसंभवीत्येके एकस्य पक्षद्वयेऽपि त्रैरूप्यसम्भवात् । नित्यत्वे हि साध्ये शब्दाकाशयोरन्यतरत्वादिति हेत्वर्थः । अनित्यत्वे तु शब्दघटयोरन्यतरत्वादिति । नच शब्दसारूप्यमात्रेण हेतोरेकतातिप्रसङ्गादिति । तत्र यद्यप्येतस्मिन्नुदाहरणे लक्षणमसंभवि तथापि

असिद्धस्यापक्षधर्मे अनैकान्तिकविरुद्धयोरव्याप्तेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । प्रयोजनान्तरेण चेति । असाधारणबाधितप्रकरणसमादेरसाधारणत्वव्यतिरिक्तेनानैकान्तिकत्वेन हेत्वाभासताप्रयोजकेन सङ्ग्रहमन्न्यायतत्त्वे विवक्षित इत्यर्थः । नैयायिकैरुक्तानां भेदान्तराणामपि स्वोक्तविभागेऽन्तर्भावं दर्शयति । ये चेत्यादिना । सर्वथा दिमतमाह । स्वपक्षसिद्धाविवेति । त्रिरूपो हेतुरिति । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षसत्त्वरूपत्रयविशिष्ट इत्यर्थः । तस्यैव साध्यविपरीतसाधकत्वे बाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षयोरसम्भवादेव त्रिरूपत्वाति । तत्र नैयायिकैरुक्तं दूषणं दूषयितुमनुवदति । तत्रेदमिति । असम्भवमेवोपपादयति । नित्य इति । अनित्यवदिति । जलं पृथिवी पयस्त्वात् क्षीरवदित्यादावपि हेत्वैक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । दूषयति । तत्र यद्यपीति । यथेति । स्वतन्त्र घटादय । तद्घटान्यतमान्तो धर्मो शब्दमात्रवृत्तिः स

महाविद्यादिप्रस्थानेषु केषां चिद्धेतूनां साध्यतदभाववयोः समानाकारतया सम्भवं पश्यामः । यथा शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तानित्यनिष्ठाधिकरणं प्रमेयत्वात् घटवदिति शब्दानित्यत्वसाधने प्रवृत्तः प्रमेयत्वहेतुरेक एव । शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तनित्यनिष्ठाधिकरणं प्रमेयत्वात् आकाशवदित्यपि शब्दनित्यत्वस्थापने पूर्ववृत्तिरूप उपलभ्यते । अतो नोदाहरणमादरणीयमिति न्यायाल्लक्षणासंभवोऽयं हस्तालोचः । क तर्ह्यस्यान्तर्भावः अविनाभावादिसम्भावनायामपक्षधर्मे

चासावनित्यनिष्ठश्चेति कर्मधारयः तस्याधिकरणं शब्द इत्यत्र शब्दमात्रवृत्तेरनित्यवृत्तित्व शब्दस्यानित्यतामादाय पर्यवस्यतीति साध्यपर्यवसानबलादेव शब्दानित्यत्वं सिध्यतीत्याशयः । एवमेव नित्यत्वसाधनेऽपि योज्यम् । पूर्ववृत्तिरूप इति । पूर्वत्रानित्यत्वसाधने मेयत्वहेतोर्यानि पक्षसत्त्वादीनि रूपाणि वर्तन्ते तानि रूपाणि नित्यत्वसाधकमेयत्वहेतौ वर्तन्त इत्यर्थ । पूर्वत्र वृत्तिर्येषां तानि पूर्ववृत्तीनि तान्येव रूपाणि यस्य हेतोः स पूर्ववृत्तिरूप इति विग्रहः । लक्षणासम्भवोऽयम् । उदाहरणादर्शनमात्रेण लक्षणासम्भवोक्तिरित्यर्थः । "वदः सुपि क्यप् च" इति वदेरसम्भवे सुप्युपपदे "तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" इति भावे क्यपि सम्प्रसारणे च रूपमसम्भवोद्यमिति । हस्तालोच इति । करपरामर्श इत्यर्थः । लोच दर्शन इति धातोर्भावे घञि "निष्ठायामनिट" इति वचनात् "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इत्यस्याप्रवृत्त्या कुत्वाभावे रूपं लोच इति हस्तेनालोच इति विग्रहः । तथा च लक्षणासम्भववचनं निमीलिताक्षस्य हस्तपरामर्शमात्रेण दूरस्थवस्तुस्वभावावधारणप्रायमित्यर्थः । अविनाभावादिसम्भावनायामिति । अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यानौपाधिकसम्बन्धसत्त्व इत्यर्थ. । सम्भावनायामित्यनेन वक्ष्यमाणव्याप्त्यभावो व्यज्यते । अपक्षधर्म इति । साध्यविपरीतव्याप्यज्ञानस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वेन शब्दे साध्यसंदेहाभावेन तस्य पक्षत्वाभावात् प्रमेयत्वहेतो· पक्षधर्मत्वाभावा-

अन्यथात्वव्याप्ते। यदि पक्षे व्यापकप्रतीत्यपर्यवसानबलादनित्यत्वं साधयेत स एव हेतुः कथं न तद्विपरीतव्यापकप्रतीत्यपर्यवसानेन नित्यत्वमपि। ततश्च अविशेषादुभयत्रापि व्याप्तिर्न स्वाभाविकीत्यव्याप्त कोटौ निवेशः। यथा च परपक्षवत् स्वपक्षस्यापि बाधकमुत्तरं जात्युत्तरमिति व्यवहरन्ति। तथा वाद्यभिमतसाध्यवत्तद्विपरीतप्रतिवाद्यभिमतसाध्यस्यापि साधकत्वप्रसङ्गादर्थत उभयासाधकान्येतानि जातिसाधनानीति च केचिदूचुः। अपि चैषां साध्यतदभावसाधने समानाकारत्वादेवानैकान्तिकवदव्याप्तत्वं सुव्यक्तम्। उभयत्र विपक्षे बाधकाभावाच्च। न चोभयत्र तत्संभवः व्याघातात्। एकस्मिन् विरुद्धयोरिव विरुद्धोभयप्रतिक्षेपयोरपि परस्परात्मनोरतिरिक्तयोर्वा स-

दिति भावः। ननु साध्यतद्विपर्यययोरुभयोरपि विनिगमनाविरहेण व्याप्यतायां मेयत्वे सम्भाव्यमानायां साधकबाधकप्रमाणाभावात्साधकबाधकप्रमाणद्वयसत्त्वेऽपि संदेहस्य न्याय्यत्वेन पक्षधर्मत्वानपायात्। अपक्षधर्मेऽन्तर्भावो न सम्भवतीत्यतो व्याप्त्यन्तर्भावमेव निर्धारयति। यदीत्यादिना। येषां मते एतादृशानुमानानां स्वव्याघातकत्वेन जात्यन्तर्भावः तन्मतानुसारे तु न हेत्वाभासान्तर्भावप्रयास इत्यभिप्रेत्य तन्मतं दर्शयति। यथा चेत्यादिना। अनैकान्तिकवदिति। साधारणस्य साध्यसामानाधिकरण्यवत् तदभावसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वाद्यथा व्याप्यत्वाभावस्तथा साध्यविपर्ययसाधनाय तन्नित्यानित्यत्वोभयसामानाधिकरण्यकथाप्यविशिष्टत्वादिति भावः। किञ्चोभयत्रापि विपक्षे बाधकतर्काभावेनाप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धवदभावमव्याप्तकोटावन्तर्भावः स्फुट इत्याह। उभयत्रेति। व्याघातमेवोपपादयति। एकस्मिन्निति। विरुद्धयोरिवेति। भावाभावयोरिवेत्यर्थः। भावाभावव्यतिरेकेण तदुभयविपर्ययौ न स्तः। भाव एवा-

समुच्चयासम्भवात्। नच शीतोष्णव्यतिरेकवत् कोट्यन्तरोपलम्भः भावाभावात्मना विरोधे तत्तदन्यात्मना विभागे च तदसम्भवात्। अत एव ह्यनिर्वचनीयानेकान्तवादयोरनवतारः। अस्त्वन्यतरद् विपक्षे बाधकमिति चेत् न तथापि तादृशरीतेः कुटिलोक्तीतिकल्पिताया विपक्षे बाधकविरहादप्रयोजकत्वं सिद्धम्। प्रमाणान्तरबलात्तु सिद्ध्यतः

भावविपर्ययः। अभाव एव भावविपर्यय इति पक्षे भावाभावविपर्यययोः समुच्चयो न सम्भवतीत्यर्थः। अतिरिक्तयोर्वेति। अभावप्रतियोगिकाभावान्तराङ्गीकारमतेऽपि भावाभावप्रतियोगिकाभावयोरपि समुच्चयो न सम्भवति एकस्य नित्यानित्यभिन्नस्यासम्भवादित्यर्थः। भावाभावात्मना विरोध इति। शीतोष्णत्वयोर्गोत्वाश्वत्वयोर्भावात्मना विरुद्धयोरतिरेकेणानुष्णशीतगोत्वमहिषत्वादिकोट्यन्तरवद्भावाभावयोस्तेनैवाकारेण विरोधेन कोट्यन्तरोपलम्भः। तथा ब्रह्म तद्भिन्नं चेत्यादिना तत्त्वेन तदभिन्नत्वेन च विभागे प्रधानं पुरुषश्चेति भावात्मना विभागे तदतिरेकेण प्रधानं च कोट्यन्तरोपलम्भः। तथा च नित्यानित्यत्वयोर्भावाभावात्मनोरतिरेकेण प्रकारान्तरासम्भवान्नोभयत्र विपक्षे बाधकतर्कसम्भव इति भाव। नन्वु तत्तदभावयोः समुच्चयः सदसदनिर्वचनीयतया निर्वचनीयरजतादौ मायिभिरङ्गीक्रियते यथाह। संप्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयमिति। तथा कौमारिलादिभिर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदसमुच्चयोऽङ्गीक्रियते। यथाहुः।

लिङ्गसंख्यादिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यधी।
सर्वं समञ्जसं ह्येतद्वस्त्वनैकान्त्यवादिनाम् इति॥

तथा च नित्यत्वानित्यत्वयोः कस्मिंश्चिद्वस्तुनि समुच्चयसंभवेन कोट्यन्तरमपि संभाव्यत इत्यत आह। अत एवेति। भावाभावसमुच्चयविरोधादेवेत्यर्थः। ननु शब्दस्यान्वयव्यतिरेकिरूपप्रमाणान्तरबलेनानित्यत्वासिद्धौ तद्विपर्यये तथान्यतरकोट्योर्बाधकतर्कसम्भवान्नोभयकोटावप्यप्रयोजकत्वमित्यत आह। प्र-

साध्यविशेषस्य विपर्यये बाधकमप्यस्तु न पुनः महाविद्यादिहेतुभिरप्रयोजकैः सिद्ध्यतः । अप्रयोजकोऽन्यथासिद्ध उपाधिमान् व्याप्यत्वासिद्ध इति चानर्थान्तरमित्यतोऽपि न द्वितीयबहिर्भावः । तथाहि—

विपक्षे बाधकाभावादुपाधेर्वापि सम्भवात् ।
हेत्वाभासोऽन्यथासिध्यन्नप्रयोजक इष्यते ॥
पञ्चभ्यः पृथगेवैनं कतिचित् संप्रचक्षते ।
व्याप्यत्वासिद्धभेदोऽयमिति बाहुर्मनीषिणः ॥
विपक्षे न हि निर्बाधे व्याप्तिः क्वापि प्रसिद्ध्यति ।
प्रतिकूलेषु तर्केषु सत्सु धात्राप्यनिश्चयात् ॥
व्याप्तिस्वरूपवैकल्यकल्पितोपाधिकेषु नः ।
अप्रयोजकतावादः प्राचा प्रागेव दर्शितः ॥

अन्येऽप्याहुः ।

समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।

.माणान्तरबलात्त्विति । तथा च मानान्तरात्साध्यसिद्धौ महाविद्याया साधनत्व न पुरस्कार्यमित्यप्रयोजिकैव महाविद्येति भाव । नन्वस्त्वप्रयोजकत्व तस्य पृथग्घेत्वाभासत्वेन व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भूततया ऽव्याप्तकोटावन्तर्भावो दुर्लभ इत्यत आह । अप्रयोजक इति । अनर्थान्तरमिति । एकार्थमित्यर्थ । इतीत्यनन्तर वचनमिति शेष । अतो न लिङ्गवचनानुपपत्ति । विपक्षे बाधकाभावे व्याप्यत्वासिद्धिमुपपादयति । विपक्षे न हि निर्बाध इति । व्याप्तिस्वरूपवैकल्यति । सम्बन्धग्रहवेलानुयायिस्वरूपवैकल्यत कल्पितनिषिद्धत्वानुपाधिकेषु हिंसात्वादिहेतुष्वप्रयोजकत्ववादो भट्टपराशरपादै कृत इति निबन्धाद्याह्निक एव एवजातीयके रूपवैकल्यकल्पितोपाधिके हेतावप्रयोजकत्वव्यपदेश परीक्षकाणामित्यनेन भट्टपराशरपादवचनेन द-

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजक इति ।
शाबरवार्त्तिककारश्च ।
व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।
अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥
अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा इति ।
एवमेव हि संदिग्धव्याप्तिकं वाह्याः पठन्ति ।
साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना ।
विना पक्षे स्थितो धर्मः संदिग्धव्याप्तिको मत इति ।

शित इत्यर्थः । समासमाविनाभावाविति । एकस्मिन्साध्ये विषयभूते साध्येन सह समविषमव्याप्तिको हेतुत्वेनाभिमतौ स्तः । भवतश्चेत्तयोर्मध्ये हेत्वोर्मध्ये हीनो विषमव्याप्तिको हेतुः समव्याप्तिकेन यदि व्याप्तो न भवेत् यथा यागीयहिंसायां साध्येन पापसाधनत्वेन समव्याप्तिकेन निषिद्धत्वेनाव्याप्तिर्हिंसात्वहेतुरप्रयोजक इत्यर्थः । एवं च सोपाधिकस्यैवाप्रयोजकत्वमुक्तं भवति । व्याप्तेश्चेत्यादि । अयमर्थः कश्चिदेकेन साध्येन पापसाधनत्वादिना सह वहूनां हिंसात्वादिधर्माणामापततो व्याप्त्युपलम्भेऽपि तस्मिन् साध्ये सत्यमुनावं भवितव्यं नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकावधारणरूपया शक्त्या सामर्थ्येन कश्चिदेव धर्मस्तस्या व्याप्तेः प्रयोजको निरूप्यते ज्ञायत इति । ननु साध्येन साहचर्याविशेषे कथमेकस्यैव प्रयोजकत्वमित्यत आह । अन्ये इति । अन्ये धर्मास्तु सहचरितधर्मान्तराणां साहचर्यं नियमवतां व्याप्तिमुपजीव्य ये व्याप्ता इह भान्ति तैर्व्यापकसाहचर्ये दृष्टैरपि पक्षे व्यापकांशस्य साध्यधर्मस्यासाधारणाप्रतीतिर्नेष्यत इत्यर्थः । परप्रयुक्तव्याप्तिकत्वसम्भावनया संदिग्धव्याप्तिक इति कैश्चिदुच्यत इति मतान्तरमाह । एवमिति । साध्यादन्येनेति । साध्यात्पापसाधनत्वादन्येन सह सर्वेषु सपक्षेषु साध्यधर्ममनुसरता निषिद्धत्वादिधर्मेण विना पक्षे स्थितो धर्मो हिंसात्वादिः परप्रयुक्तव्या-

तस्मादव्याप्तमेद एवाप्रयोजकः । तत्स्वभावानतिलङ्घनाच्च । श्रीमहाविद्यामानमनोहरप्रमाणमञ्जर्यादिपठितचक्रानुमानस्यापि तथात्वम् । एवं पक्षदृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासेष्वेवान्ततो निवेशः । तेषां च तयोरितरत्रैव विश्रमः । सर्वेष्वपि पक्षाभासेषु हेतोरपक्षधर्मत्वात् । नहि पक्षाभासधर्मस्य पक्षधर्मता । नहि साध्यसाधनोभयविकलाश्रयहीनेषु दृष्टान्ताभासेषु हेतोर्व्याप्तिग्रहः शक्यः । सर्वेषु च दृष्टान्ताभासेषु अव्याप्तत्वात् । सिद्धसाधनेऽपि हि पक्षधर्मत्वं न सिध्यति । सिद्धधर्मविशिष्टस्यापक्षत्वात् । यदि पक्षीकृतेष्वेकत्र साध्यं प्रसिद्धं तदांशे सिद्धसाधनत्वादंशतो ऽपक्षधर्मत्वम् । यदा तु सिद्धमसिद्धं च साध्यद्वयं प्रयुञ्जीत तदापि सिषाधयिषितस्य सर्वस्य साध्यत्वाभावादंशतः सिद्धसाधनादंशतः पक्षधर्मत्वम् । अतोऽतिपीडा-

---

सिकत्वसम्भावनया सन्दिग्धव्याप्तिक उच्यत इत्यर्थः । तत्स्वभावानतिलङ्घनाच्चेति । अप्रयोजकत्वानपायादित्यर्थः । श्रीमहाविद्यामानमनोहर प्रमाणमञ्जरीति ग्रन्थनामधेयानि । एवञ्जातीयका अन्येऽपि ग्रन्था सन्ति तत्र तत्र पठितानि परपक्षसाधारणानि चक्रानुमानान्यप्रयोजकतया व्याप्यत्वासिद्धान्तर्भूतान्येवेत्यर्थः । अस्तु तत किमित्यत आह । तेषां चेति । तयोरितरत्रेति । अव्याप्तापक्षधर्मयोरन्यतरत्रेत्यर्थः । पक्षाभासानामपक्षधर्मेऽन्तर्भावमुपपादयति । सर्वेष्वपीति । दृष्टान्ताभासानामव्याप्तेऽन्तर्भावमुपपादयति । नहि साध्येति । सिद्धसाधनस्यापक्षधर्मेऽन्तर्भावं दर्शयति । सिद्धसाधनेऽपीति । अतिपीडायामिति । अतिघर्षण इत्यर्थः । निपुणनिरूपण इति यावत् । नन्वेव गौतमेन "व्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा' इति किमर्थं पञ्चधा हेत्वाभासा परिगणिता किमर्थं वा सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिता पञ्चेति न्यायाचार्यादिभि प्रपञ्चिता इत्यत आह । पूर्वेषां त्विति । प

र्था द्वावेव हेत्वाभासौ । पूर्वेषान्तु पक्षाभासादिपृथगुदाहरणवत् स्फुटतया पृथगुद्भाव्यत्वाय नैयायिकपरिगणनं तदनुसारेण ब्रूमः । तत्र न्यायतत्त्वोक्तास्त्रयः । तदभिमतौ कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाविति पञ्च हेत्वाभासाः । तत्र व्याप्तिपक्षवृत्तिनिश्चयरहितोऽसिद्धः । तद्भेदास्तु न्यायतत्त्वे संग्रहेणोक्ताः । अज्ञातसंदिग्धविपरीतास्तित्वोऽसिद्धश्च इति । सर्वत्रापि पक्षादिषु अज्ञानसंशयविपर्ययैस्त्रिभिरेव ह्यसिद्धिर्भवति ।

पक्षतद्धर्मभागानां साध्यतद्धर्मयोस्तथा ।
हेतुतद्व्याप्तिधर्माणां स्वरूपेणाप्रसिद्धितः ॥
हेत्वंशयोरिहासिद्धेर्वा वैयधिकरण्यतः ।
पक्षांशसाध्यहेतुस्थविशेषणविशेष्ययोः ॥

क्षाभासादिपृथगुदाहरणवदिति । यथा हेत्वाभासान्तर्भूतानामपि पक्षाभासादीनां स्फुटतया पृथगुद्भाव्यत्वाय पृथगुदाहरणं ते कृत तथा अव्याप्तपक्षधर्मयोरन्तर्भूतानामप्यन्येषां हेत्वाभासानां पृथगुद्भाव्यत्वाय पृथक् परिगणनं कृतमित्यर्थः । तत्रेति । असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा न्यायतत्त्वे कण्ठतः प्रतिपादिताः तत्र तात्पर्यगोचरौ कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमौ द्वाविति पञ्च हेत्वाभासा इत्यर्थः । असिद्धसामान्यलक्षणमाह । तत्रेति । अज्ञानसंदिग्धासिद्धयोः सङ्ग्रहाय निश्चयपदम् । अन्यथा व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्ये लक्षणीक्रियमाणे तयारव्याप्तिप्रसङ्गादिति । विशिष्य सम्भावितानसिद्धभेदानाह । पक्षेति । स्वरूपेणाप्रसिद्धित इति । पूर्वषष्ठ्यन्तेषु सर्वत्रान्वयः । पक्षतद्धर्मभागानामप्रसिद्धित इत्यनेनाश्रयासिद्धः आश्रयविशेषणासिद्धः आश्रयभागासिद्ध इति त्रयो भेदा । साध्यतद्धर्मयोरप्रसिद्धित इत्यनेन साध्यासिद्धः साध्यविशेषणासिद्ध इति द्वौ हेतू । तद्व्याप्तिधर्माणामप्रसिद्धित इत्यनेन स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धो हेतुविशेषणासिद्धश्चेति त्रयो भेदा । आहत्य प्रथमकारिकया अष्टौ भेदा उक्ता । हेत्वंशयोरसिद्धेरित्यनेन स्वरूपभागासिद्ध एकहेतोरंशभेदौ च

वैयर्थ्यादत्र सर्वत्र वादिनः प्रतिवादिनः ।
द्वयोश्च निश्चयात्तद्वत्संशयात् सिद्धसाधनात् ॥
असिद्धयोंऽशसिद्धेश्च विविच्यन्ते शताधिकाः ।

यद्यपि व्यर्थविशेषणत्वादिकं न वस्तुतोऽसिद्धरूपं तथापि तत्त्वरत्नाकरादिषु परानुसारेण तथोक्तम् । व्यर्थमभिदधानो वादी स्वर्थान्तराख्यनिग्रहस्थानेन निगृह्येत । न त्वसिद्ध्या प्रकृतानुपयुक्तस्यैव स्वरूपासिद्धत्वात् । असिद्धत्वेऽपि स्वरूपा-

---

सिद्धाश्रयांशाविति वक्ष्यते । पार्श्वे व्यधिकरणासिद्ध एकः पक्षांशसाध्यहेतुस्थविशेषणविशेष्ययोर्वैयर्थ्यादित्यनेन पक्षव्यर्थविशेषणासिद्धस्तादृशविशेष्यासिद्ध इत्यष्टौ भेदाः । आहत्यैवं ताष्टादश भेदा उक्ताः । तत्रोक्तेषु भेदेषु वाद्यपेक्षया प्रतिवाद्यपेक्षयोभयापेक्षया च त्रेधा भेदविवक्षायां चतुःपञ्चाशद्भेदा उक्ता भवन्ति । निर्णयादिति । विपर्ययादित्यर्थः । तथा च पक्षतद्धर्मभागानामित्यादिना सिद्धान्वयेनोक्तेषु नवसु भेदेषु वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षाभिर्विपर्ययान्वयेन त्रैविध्ये सप्तविंशतिभेदाः तथा पक्षांशसाध्येत्यादिना वैयर्थ्येनोक्तेष्वष्टसु भेदेषु वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षाभिर्विपर्ययान्वयेन त्रैविध्ये चतुर्विंशतिभेदास्तद्वत्संशयादिति विपर्ययवत्संशयान्वयेनाप्यन्वये एकपञ्चाशद्भेदाः । सिद्धसाधनमित्येको भेदः । अंशासिद्धेश्चेत्यनेनांशतः सिद्धसाधनकृतोऽप्यसिद्धभेद एकः । एवं शताधिकासिद्धयो विविच्यन्त इत्यस्याष्टपञ्चाशदधिकशतं भेदाः असंकीर्णा उक्ता भवन्तीत्यर्थः । एवमतिपीडायामवान्तरभेदान्तराणामपि शक्योद्भत्वमुक्तभेदानां केषांचित्केषुचिदन्तर्भावं चाभिप्रेत्य शताधिका इति सामान्योक्तिः । न वस्तुनोऽसिद्धरूपमिति । व्यर्थयोर्विशेषणविशेष्ययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतानपनोदनत्वादिति भावः । परानुसारेणेति । नैयायिकैर्नीलधूमत्वादौ व्याप्यत्वासिद्धताया अभ्युपगतत्वात्तदनुसारेण भट्टपराशरपादैरपि व्यर्थविशेषणादेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमुक्तमित्यर्थः । ननु तर्हि व्यर्थमभिदधानस्य

सिद्धेरेव वाच्यत्वात् । व्यर्थविशेषणप्रयोगेऽपि विशेष्यमात्रव्याप्तेरनपक्रमात् । विशिष्टस्यापि व्यभिचाराभावेन व्याप्तिसिद्धेः । न हि कार्यत्वमनित्यत्वं न व्यभिचरति प्रयत्नकार्यत्वं तु व्यभिचरतीति संभवति । नच धूमवत्त्वालोकवत्त्वे प्रत्येकं पावकाविनाभूते धूमवत्त्वे सत्यालोकवत्त्वादिति प्रयोगे त्वविनाभावं त्यजत इति युक्तिमत् । अतो व्यर्थविशेष्यत्वेऽपि न व्याप्तिभङ्गः । पक्षादिविशेषणादिवैयर्थ्येषु तु न व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गोऽपि । केचित्त्वसिद्धिं चतुर्धा संगृह्णन्ति । तथाहि व्याप्तत्वे सति पक्षधर्मतया प्रमितिर्हि हेतोः सिद्धिः तदभावश्च व्याप्तेः पक्षस्य तद्धर्मस्य तत्प्रमितेर्वा स्वत्वभावात् स्यात् । तत्र च व्याप्यत्वासिद्धिराश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिस्तत्रैवाज्ञानासिद्धिरिति समाख्यानिवेश इति । नन्विदमसिद्धलक्षणमतिव्याप्तं विरुद्धानैकान्तिकयोरपि व्याप्त्यभावेन व्याप्यत्वासिद्धत्वप्रसङ्गात् । नचैतदिष्टं पृथगेव परिसंख्यानात् । अथैतत्परिहारायानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इति लक्ष्येत तदा स्वरूपासिद्धव्याप्यत्वासिद्धसंग्राहकत्वाभावात् । न चान्यत्र तत्प्रवेश इष्टो दृष्टो वा । किंच साध्यधर्मविशिष्टो

दोषो न स्यादित्यत आह । व्यर्थमभिदधान इति । व्यर्थत्वेऽपि विशेषणस्य व्याप्तिमुपपादयति । न हीति । विशेष्यस्य तथात्वेऽपि तामुपपादयति । न चेति । यद्यपि हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्न व्याप्तिर्नास्तीति व्याप्यत्वासिद्धिवाचोयुक्तेरस्त्यवकाशः तथापि पक्षादिविशेषणवैयर्थ्यादौ न साऽपीति न व्यर्थविशेषणादेर्व्याप्यत्वासिद्धित्वमाह । पक्षादीति । नैयायिकैरुक्त विभागमाह । केचित्त्विति । पृथगेव परिसंख्यानादिति । तथात्वेऽसिद्धान्तर्भावेन पार्थक्येन परिगणन न स्यादिति भावः । ननु व्याप्यत्वासिद्धस्यानैकान्तिक एवान्तर्भावोऽस्त्वित्यत आह । नचेति । दृष्टो वेति । सोपाधिकतया व्याप्यत्वासिद्धस्य पक्षवृत्तया वृत्तित्वेन

धर्मी पक्ष इति सिद्धसाध्यस्यापक्षत्वात्तन्निष्ठस्य सिद्धसाधनाख्यस्य हेतोराश्रयासिद्धत्वमुच्यते। तथा सति साध्याभाववत्तया निश्चितस्यापि संदिग्धसाध्यत्वलक्षणपक्षत्वाभावेनापक्षत्वात्। बाधितस्यापि हेतोराश्रयासिद्धतैव स्यात्। प्रमाणबाधितस्यापि साध्यस्य सिषाधयिषितत्वमात्रेण साध्यत्वात् तद्विशिष्टस्य पक्षत्वमिति चेत् प्रमाणसिद्धस्यापि तथा किं न स्यात्। अपि च व्याप्तिपक्षधर्मत्वनिश्चय एव हेतोरङ्गं तदभावलक्षणश्चासिद्धो हेत्वाभासमात्रपर्यायः स्यात् नतु तद्विशेषः। अतः प्रागुक्तप्रस्थानेन द्वैधमेवोचितमिति सत्यं तथापि हेत्वाभासान्तराणां पृथक्लक्षणसम्भवस्य वक्ष्यमाणप्रकारसिद्धत्वात् तल्लक्षणानाक्रान्तत्वे सति हेतुरूपासिद्धेरिह लक्षणत्वेन विवक्षितत्वान्न दोष इति *। तथैव सिद्धसाधनमपि बाधितसाधनवत् पृथक्कृत्य कश्चिचदव्यतिरेकमप्यसिद्धलक्षणे निवेशयेदिति चेत् का नो हानिः विपक्षवैचित्र्येण न्यूनाधिकोद्देशलक्षणादेः प्रारम्भा-

* पक्षमात्रवृत्तित्वाभावेन चानैकान्तिकान्तर्भावस्याभावादिति भावः। सोपाधिकस्य हेतोरुपाधिव्यतिरेकनिश्चितसाध्याभाववत्पक्षकत्वेन विपक्षवृत्तित्वानपायात्साधारणान्तर्भावः स्यादित्यस्वरसादाह। किञ्चेति। बाधितस्य विपक्षधर्मत्वं शङ्कते। प्रमाणबाधितस्यापीति। यद्यपि हेत्वाभासद्वैविध्यमेव युक्तं तथापि तान् पञ्चधा परिगणयतामसंकीर्णलक्षणस्य वक्तव्यतया स्वेतरवृत्तिनिदानेनैवास्य लक्षणं वक्तव्यमित्याशयेनाह। सत्य तथापीति। हेत्वाभासान्तराणामिति। अनैकान्तिकविरुद्धबाधितानामित्यर्थः। ननु बाधितं पृथक्कृत्य तद्भिन्नत्वमसिद्धलक्षणे निवेश्यते तर्हि सिद्धसाधनेऽपि तथा स्यादिति शङ्कते। तथैवेति। नन्वसिद्धत्वेन सामान्योद्भावने लाघवमस्तीति प्रयुञ्जानस्य सामान्य एव तात्पर्यात् कथं तुल्यार्थतेत्यत आह। सामान्यनिर्देशेऽपीति। उक्तानां स-

ह्निक एव प्रदर्शितत्वात् । अत्र तु पञ्चधा परिगणयतामभिप्रायेणैव संग्रहात् । नचैकीकरणपृथक्करणाभ्यां तस्यानाभासता स्यात् । येनान्यतरपर्युदासे प्रयस्येम । उद्भावनेऽपि सामान्यरूपे विशेषरूपेऽपि तुल्यार्थतैव विवक्षिता । सामान्यनिर्देशेऽपि हि कथमिति विशेषमनुयुक्तेन स एव हि वक्तव्य इति । अथात्र काश्चिदसिद्धय उदाह्रियन्ते । तत्र व्याप्यत्वासिद्धः प्रागुक्तो रूपवैकल्यकल्पितोपाधिको द्रष्टव्यः । तत्र च संदिग्धोपाधिके संदिग्धव्याप्यत्वासिद्धता । आश्रयासिद्धो यथा शशशृङ्गं तीक्ष्णं शृङ्गत्वादिति । स्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रकृतिपरमाण्वादिपक्षीकारे त्वन्यतराश्रयासिद्धिः । आश्रयभागासिद्धो यथा । अवयवावयविनौ नित्यौ द्रव्यत्वादिति न ह्यवयवसमुदायातिरिक्तमवयविशब्दार्थं त्रय्यन्तविद इच्छन्ति । स्वरूपासिद्धो यथा । नित्यः शब्दः निरंशत्वादिति । अत्र हि—

व्योम्नोऽर्द्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् ।

इत्यादिपञ्चीकरणबलादागमिकैर्नभसोऽपि सावयवत्वमिष्यते एष एवानिश्चितपञ्चीकरणवाक्यार्थस्य संदिग्धासिद्धः । साध्यस्यैव हेतुतया प्रयोगे च साध्यविशिष्टाख्यः स्वरूपासिद्धभेदः । यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं बुद्धिमत्पूर्वकत्वादिति । यदा तु सिद्धं साध्यं हेतुतया प्रयुज्यते तदा त्वेवं स्वरूपासिद्धता

यासामसिद्धीनामुदाहरणे ग्रन्थविस्तरः स्यादिति दिक्प्रदर्शनं क्रियत इत्याह । अथेति । व्याप्यत्वासिद्ध इति । द्रष्टव्य इत्यनुषङ्ग । स्वसिद्धान्तेति । स्वपदेन वेदान्तिनैयायिकयोर्ग्रहः । तत्र प्रकृतिर्वेदान्तिसिद्धा अन्यस्य त्वन्यदिति विवेकः । अनिश्चितपञ्चीकरणवाक्यार्थस्येति । निश्चिततदर्थस्य तु स एव निश्चितस्वरूपासिद्ध इति भावः । ननु सिद्धस्यैव साध्यस्य हेतुतया प्रयोगे कथं स्वरूपासिद्धता तस्य सिद्धत्वात् तथा च स पृथ-

वाच्या सिद्ध एव हि हेतुः प्रयोक्तव्यः स च साध्यात्मा चेत् कथं नासिद्ध इति । अत्र च स्वेनैव ज्ञातेन स्वयं ज्ञाप्यत इत्यात्माश्रयद्वारेणासिद्धौ विश्रमः । धूमानुमानादिष्वेवाविदितधूमादिस्वरूपस्याज्ञानासिद्धिः । व्यधिकरणासिद्धो यथा । पर्वतो वह्निमान् महानसधूमवत्त्वादिति । यद्यपि धूमवत्त्वाद्वह्निमत्त्वं सिध्यति तथापि नान्यनिष्ठेन तेन । यद्यप्यसौ न हेतोरपराधः अपि तु प्रयोक्तुरेव तथापि प्रयुज्यमानवेषेण हेतुरसिद्ध एवेति युक्तं तथोद्भावनम् । अत एवानुपयुक्तपदोपादानेनार्थान्तरनिग्रहतैवेत्यपि नाशङ्कनीयम् । दृष्टान्तस्थितहेतुव्यक्तिविशेष पक्षे नास्तीति तत्र तस्य प्रयुज्यमानस्यासिद्धता युक्ता । दृष्टान्तस्थितस्यापि तस्य व्याप्तिग्रहणमुखेन प्रकृतोपयोगान्न सहसार्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यम् । यदि हि वक्ता पर्वतस्थधूमवत्त्वमेव हेतुमभिसधाय महानसस्येत्यनुपयुक्तं ब्रूयात् तदैवं स्यादपि । नच तथा विवक्षास्माभिस्तद्वाक्यमन्तरेण निश्चेतुं शक्या । तथा चेत् ब्रूयात् तथापि महानसस्येति पदस्यानन्वयात् निग्रहस्थानान्तरता । अन्विताऽनुपयुक्तवचने ह्यर्थान्तरावकाशः । उभयसन्निपातेऽप्युद्भटस्यैवोद्भाव्यत्वादिति । स्वरूपभागासिद्धो यथा । घटव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं कार्य-

---

मेव स्यादित्यत आह । यदा त्विति । अज्ञानासिद्धिं सामान्यत उदाहरति । धूमानुमानादिष्विति । अत एवेति । असिद्धत्वोद्भावनस्य शक्यत्वादेवेत्यर्थः । अत शब्दार्थमेवोपपादयति । दृष्टान्तस्थितेति । तद्वाक्यमन्तरेण तथा निश्चयेऽपि नार्थान्तरं किं त्वनन्वय एवेत्याह । तथा चेद् ब्रूयादिति । ननु वादिवाक्यादुभयथा विवक्षावगमेऽर्थान्तरमप्युद्भावयितुं शक्यमिति चेन्नेत्याह । उभयसन्निपातेऽपीति । उद्भटस्येवेति । हेत्वन्वयदशायां महानसपद-

त्वात् घटवदिति। नहि पक्षीकृतेष्वीश्वरादिषु स्वरूपतः कार्यत्वम्। येनाकारेण कार्यत्वं तेनाकारेणानित्यत्वसाधने तु सर्वत्रैव सिद्धसाधनतेति विशेषः। सिद्धसाधनस्य चाश्रयासिद्धताप्रकारोऽपक्षधर्मत्वप्रतिपादनेन प्रागुक्तः। सिद्धेष्वेव पक्षेषु हेतोः काचित्कत्वे स्वरूपभागासिद्ध इति विशेषः। विशेषणासिद्धो यथा। क्षित्यादिकमस्मदाद्युत्तीर्णकर्तृकमस्मदाद्यशक्यक्रियत्वे सति कार्यत्वात् यद्येनाशक्यक्रियं कार्यं तत्ततोऽन्यकर्तृकं यथा मनुष्याद्यशक्यकर्तृकं वल्मीकादीति। अत्रास्मदादिशब्देन सर्वजीवग्रहणे विशेषणासिद्धिः। अस्मदादीनामेवोपचितपुण्यानां विश्वामित्रादिवद्वल्मीकादिवच्च विचित्रतरमहत्तरसूक्ष्मतरकार्यारम्भसंभवात्। नच तेषां तेषु तेष्वकर्तृत्वं कुलालादिष्वपि प्रसङ्गात्। नहि कुलालादयोऽपि सामग्र्यन्तरभूतमदृष्टादिकमसमवायिकारणभूतमान्तरसूक्ष्मावयवसंयोगादिकं

स्यानन्वितत्वेनान्वयस्यैव प्रथमाद्युपन्यसमुचितमिति भावः। ननु जीवेश्वरयोः स्वरूपतोऽकार्यत्वेऽपि प्रकृत्यवच्छिन्नत्वाकारेण तयोरेव कार्यत्वात्कथं स्वरूपभागासिद्धतेत्यत आह। येनाकारेण कार्यत्वमिति। आश्रयभागासिद्धस्वरूपभागासिद्धयोस्तयोर्वैलक्षण्यं दर्शयति। सिद्धेष्विति। विश्वामित्रादिवद्वल्मीकादिवच्चेति। विश्वामित्रस्य महत्तरकार्यारम्भो हि त्रिशङ्कुकृते लोकान्तरनिर्माणे प्रसिद्धः। सौभरेर्विचित्रानेकशरीरारम्भ आदिशब्दार्थः। वल्मीकायाः शिथिलीमिकायाः वल्मीकारम्भजन्तुविशेषात्मिकायाः सूक्ष्मतरावयवैर्वल्मीकारम्भः। तरुचटकाया इतराशक्यक्रियकुलायकरणमप्यादिशब्दार्थः। ननु विश्वामित्रादीनां तत्र कार्येषु कर्तृत्वमेव नास्ति अदृष्टपरमाणुतत्संयोगादिघटिततत्कारणवस्तुसाक्षात्काराभावादित्याशङ्क्य निराकरोति। नच तेषामिति। ननु विश्वामित्रादीनां तथा निर्धारकप्रत्यक्षाभावात्तत्र कर्तृत्वमेव न सम्भवतीति वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति।

च यथावदुनाक्षात् कुर्वन्ति । अपि त्वेवं व्यापृते सत्येतद् कार्यं भवतीति प्रमाणतो ऽध्यवसाय प्रवर्तन्ते तदेतत्तुल्यं विश्वामित्रादिष्वपि । प्रमाणं त्वन्वयव्यतिरेकादिकं शास्त्रं चेति क एष विशेष इति । एष एव हेतुर्व्युत्क्रमेण पाठे विशेष्यासिद्धः । एवमुभयथासिद्धिराश्रयदृष्टान्तविशेषणाद्यसिद्धिश्च ग्राह्या । यच्चात्र हेत्वाभासे ऽप्यसिद्धे हेतुरसिद्ध इत्युद्भावनं न तत्र व्याघातः शङ्कनीयः। हेतुतया त्वदभिमत इति वाद्यभिप्रेतत्वात् एवमाभासान्तरेष्वपीति सव्यभिचारो ऽनैकान्तिकः। स द्विधा । साधारणो ऽसाधारणश्चेति । प्रथमः पक्षत्रयव्यापी । उत्तरः पक्षमात्रनिष्ठः यथा हि पक्षसपक्षमात्रविषयस्यान्वयस्य विपक्षवृत्तिर्व्यभिचारः । तथा सपक्षैकदेशमात्रविषयस्य व्यतिरेकस्य स्वस्थानातिक्रमेण सपक्षव्याप्तिर्व्यभिचार इत्येके । असाधारणस्त्वनध्यवसितसंज्ञं हेत्वाभासान्तरमिति भूषणः । द्वावप्यदृष्टविधौ । तथाहि ।

प्रमाणं त्विति । ग्राह्येति । घटो नित्यो गुणत्वादित्युभयवादिसम्प्रतिपन्नः स्वरूपासिद्धः । आप्यो घटो ऽनित्यो जन्यत्वादित्याश्रयविशेषणासिद्धः । तत्रैव शशशृङ्गवदित्युदाहरणे दृष्टान्तासिद्धिः । शशीयत्वावच्छिन्नस्य गोशृङ्गस्य तथात्वे दृष्टान्तविशेषणासिद्धिरित्याद्यूह्यमित्यर्थः । व्याघातः शङ्कनीय इति । पक्षधर्मताविशिष्टस्यैव हेतुतया असिद्धतोक्तिर्व्याघातमेवावहेदिति भावः । अनैकान्तिकादावपि हेतुरनैकान्तिकविरुद्ध इत्यादावपि हेतुपदं परेण हेतुतयाभिमतमेवाहेति तत्रापि व्याघातो निरसनीय इत्याह । एवमाभासान्तरेष्वपीति । अनैकान्तिकसामान्यलक्षणमाह । सव्यभिचार इति । स्वस्थानातिक्रमरूपस्य व्यभिचारस्यासाधारणेऽप्युपपद्यमानत्वात्प्राप्त्यासिरिति भावः । प्रमाणामपीति । पक्षसपक्षविपक्षव्यापकः पक्षमात्रव्यापकःसपक्षमात्र-

त्रयाणामपि पक्षाणां व्यापको ऽव्यापकस्तथा।
एकद्विव्यापकाः षद् चेत्येवं साधारणोऽष्टधा॥
निःसपक्षो निर्विपक्षो द्वयं निर्विषयं तथा।
पक्षव्याप्तितदव्याप्त्योरष्ट साधारणाः स्मृताः॥
केचित्सपक्षे सत्येव तथाभासत्वमब्रुवन्।
तदसत् सकलं नित्यं सत्त्वादित्यादि सम्भवात्॥

तत्र पक्षत्रयव्यापकः साधारणो यथा। क्षित्यादिकं सकर्तृकं प्रमेयत्वात् घटवदिति। तत्रैव परिमितपरिमाणत्वादिति। पक्षत्रयैकदेशवृत्तिः पक्षसपक्षभूतगुणकर्मणोरवृत्तेर्विपक्षेषु च विभुष्ववृत्तेरस्य पक्षत्रयैकवृत्तित्वम्। पक्षव्यापकस्सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा। पर्वताश्चूर्णीभविष्यन्ति प्रत्यक्षग्राह्यत्वात् घटवदिति। अयं हेतुः सपक्षतयाभि-

---

व्यापकः। च विपक्षमात्रव्यापकः विपक्षव्यापकः पक्षेतरव्यापकः सपक्षेतरव्यापकः विपक्षेतरव्यापकः इत्यष्टविधःसाधारण इति प्रथमकारिकार्थः। निःसपक्ष इति। सपक्षरहितः विपक्षरहितः सपक्षविपक्षरहितः सपक्षविपक्षवानिति चत्वारो भेदास्तेषां पक्षव्यापकत्वतदव्यापकत्वाभ्यां पक्षरहितभेदे ऽष्टावसाधारणा भवन्तीत्यर्थः। नैयायिकास्तु सपक्षे तस्य केवलव्यतिरेकितयानाभासत्वं युक्तमङ्गीकर्तुमिति सति सपक्षे तद्व्यावृत्त एवासाधारण इति वदन्ति। तेषां मते सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यादीनां सपक्षरहितानामाभासत्वं न स्यादित्याह। केचिदिति। नन्वनुपसंहारितया तस्य पृथग्घेत्वाभासत्वमिति चेत्तथा व्याप्तिग्रहस्थलरहितस्यैवानुपसंहारिशब्दार्थत्वेन व्यतिरेकिणोऽपि तथात्वेनानुपसंहारितयाभासत्वमेव स्यादिति किं पृथग्घेत्वाभासकल्पनया। यथा चैतत्तथोक्तं व्यतिरेकिभङ्गे। तत्रैवेति। क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादिप्रतिज्ञायामेवेत्यर्थः। प्रत्यक्षग्राह्यत्वादिति। लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। ननु पक्षैकदेशवर्तिनां हेतूनां भागासिद्धतया कथमनैकान्तिकत्वमित्यत

मते अणुत्वादौ विपक्षे चेश्वरादौ न व्याप्नोति । सपक्ष
व्यापक इतरैकदेशवृत्तिर्यथा । कालजीवावनित्यावचेतनत्वा
पृथिव्यादिवदिति । नित्येश्वराभ्युपगमपक्षे तस्य विपक्षता
अत्राचेतनत्वस्य विपक्षैकदेशवृत्तिता । विपक्षव्यापकः प
सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा । कालात्मानावनित्यौ कालघटव्यतिरि
त्वात् घटवदिति । अत्र सपक्षे घटे पक्षे च काले का
घटव्यतिरिक्तत्वं नास्ति । एते त्रय एकैकव्यापकाः । अ
द्विव्यापकास्त्रय उदाह्रियन्ते । तत्र पक्षेतरव्यापको यथा
अनित्यौ पृथिव्यात्मानौ पृथिवीव्यतिरिक्तत्वात् प्रदीपवदिति
सपक्षेतरव्यापको यथा। अनित्यः शब्दः घटव्यतिरिक्तत्वात्
वदिति । विपक्षैकदेशवृत्तिरितरव्यापको यथा । अनित्यस्त्रस
णुस्सावयवः द्रव्यत्वात् घटवदिति । अत्र पक्षैकदेशवर्तिनां चतु
भागासिद्धलक्षणयोगेऽपि व्यभिचारादनैकान्त्यमप्यस्तीति
पणसंभेदसम्भवज्ञापनायोदाहृतिः । एवमन्यत्रापि ग्राह्यम्
अत्र चासिद्धिवदन्यतरोभयभेदेनापि विभागोऽनुसंधेयः ।
ह्यसिद्धावेवायं विभाग इति नरपतिशासनं विपरिवर्तवैया
स्य दुर्वारत्वात् उदाहरणदर्शनाविशेषाच्च । तथाहि नि
वर्णाः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति कौमारिलेनोक्ते का
दः स्वानभ्युपगतैरपि श्रावणतया तदभ्युपगतैर्ध्वनिधर्मै
कान्त्यमुद्भावयन् कथं प्रतिक्षेप्यः कथं वा शब्द
स्वाभ्युपगतैरेव समुद्रघोषादिभिरनित्यैरसिद्धिवत् पर
मूलमनैकान्त्यम् । स्वमतमूलं तु तद्वदेवदुरुत्तरमिति । एवम

आह । तथेति । सम्भेदसमवज्ञापनायेति । उपधेयसङ्करेऽप

न्यान्यतरोभयभेदेन सम्भव ऊह्यः । तत्तत्पदार्थभेदाभ्युपग-

धेरसङ्कराम्न दोष इति भावः । वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षनिःसंदेहनिश्चयाभ्यां च भेदाः सम्भवन्तीत्याह । अत्र चासिद्धिवदिति । अपिनानुक्तसमुच्चयार्थकेन संशयनिश्चयकृतभेदा गृह्यन्ते। विपरिवर्तवैयात्यस्य दुर्वारत्वादिति। अनैकान्तिकादिष्वेवायं विभ्रमः नासिद्धावेति धाष्टर्येन कस्यचिदुक्तेरशक्यनिवारणत्वादित्यर्थः । धाष्टर्यमात्रमेव तथोक्तौ मूलं न वस्तु स्थितिरिति भावः । कौमारिलेनेति । भट्टमते वर्णधर्मस्य ध्वनेरेवानित्यता न वर्णानामित्यङ्गीकारादिति भावः । स्वानभ्युपगतैरिति । काणादमते वर्णव्यतिरिक्तस्य तद्धर्मभूतस्य ध्वनेरनङ्गीकारादिति भावः । ध्वनिधर्मैरिति । ध्वनिरूपैस्तद्वर्णधर्मैरित्यर्थः । प्रतिक्षेप्य इति । अन्यतरमात्रसिद्धानैकान्त्यस्य दोषत्वाभावात् तत्प्रतिक्षेपोऽनुपपन्नः तथात्वे शब्दो नित्यः श्रावणत्वादिति प्रयोगे समुद्रक्षोभादिभिर्भागासिद्धेरपि स्वमतमात्रमूलत्वेनादोषतया तद्व्यावृत्ताया नित्या वर्णा इति प्रतिज्ञाया अप्यकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । एवं भट्टमतेनानैकान्त्यमुक्त्वा काणादमतेनाप्यनैकान्त्यमाह । कथं चेति । शब्दतया स्वाभ्युपगतैरिति । श्रावणत्वेन काणादाभ्युपगतैरित्यर्थः । अनित्यैरिति । साध्याभावः प्रदर्श्यत इति एतदनन्तरमनैकान्त्यमुद्भावयन् प्रतिक्षेप्य इति पूर्ववाक्यशेषानुषङ्गः कर्तव्यः । ननु परमतमूलमनैकान्त्यमत्र नास्त्येव समुद्रघोषादीनां वायुधर्मतया त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वेन श्रावणत्वाभावात् तथा समुद्रक्षोभादिभिर्न वर्णपक्षीकारेणासिद्धिर्निवारिता । स्वमतेन तथा स्वमतावष्टम्भेनानैकान्तिकत्वस्यापि शक्यनिवारणत्वादित्यत आह । असिद्धिवदिति । अन्यत्रापीति । अपिना सम्भावनार्थकेन स्वमतावष्टम्भमूलोत्तरस्य दुरुत्तरतया परिहाराभावः सूच्यते । अत एवोक्तं स्वमतमूलं तु तद्वदेव दुरुत्तरमिति । स्वमतमूलं वर्णधर्मध्वनिष्वनैकान्त्यं दुरुत्तरमुत्तरहीनमशक्यपरिहारमित्यर्थः । तद्वदेवेति परमतमूलसमुद्रक्षोभानैकान्त्यं यथा दुरुत्तरं तथेत्यर्थः । अत्र दुरो दुष्टत्वरिक्तत्वरूपार्थद्वयवत्तया

मवशेन तत्संभवादिति । यस्त्वनध्यवसितापरपर्यायोऽसाधारणोऽष्टधा विभक्तस्तत्र सपक्षशून्यः प्राङ्निरूपितः । केवलव्यतिरेकिपराभिमतविपक्षरहितो यथा । सर्वं कार्यजातं पक्षीकृत्याह विमतं नित्यं कादाचित्कत्वादिति । उक्तिनिरोधोऽत्र संभिद्यते । सपक्षविपक्षरहितो यथा । सर्वमनित्यं सत्त्वादिति । इह तु व्यतिरेकिहेतौ विरोधोऽपि प्रतिनियतश्च । यन्नित्यं तदसदिति व्यतिरेको हि धियमपि नाधिरोहेत् किमुत वाचं नि-

---

श्लेषेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधारणधर्मसमर्पकत्वमिति बोध्यम् । ननु वर्णधर्मभूतध्वनिभिन्नत्वे सतीति विशेषणेनानैकान्त्यनिवारणसम्भवात् कथं दुरुत्तरत्वमिति चेन्न तथान्यतरासिद्धिरनिवार्या । काणादैर्वर्णधर्मध्वनेरनङ्गीकारादित्यलम् । असाधारणविरुद्धबाधितादिष्वपि उक्तान् भेदानतिदिशति । एवमन्यत्रापीति । सम्भवमेवोपपादयति । तत्तदिति । असाधारणादेरुभयवादिसंप्रतिपन्नपदार्थमूलत्वे उभयसिद्धः उभयानभ्युपगतान्यतरमात्राभ्युपगतपदार्थमूलत्वेऽन्यतरासिद्धासाधारणादिरिति विवेकः । अयं च तत्तदुदाहरणप्रस्तावे स्फुटीभविष्यति । कादाचित्कत्वादिति । कार्यस्य सर्वस्यापि पक्षत्वेनानित्यस्यापि पक्षस्यान्यस्याभावादिति भावः । ननु नायं हेत्वाभासः किन्तूक्तिविरोधो नाम निग्रहस्थानं नित्यत्वकादाचित्कत्वयोरत्यन्तविरुद्धत्वादुक्त्यसम्भवादित्याशङ्क्याह । उक्तिविरोधोऽत्रेति । तथा चोपधेयसाङ्कर्येऽपि नान्यतरोपाधेरपह्नव इति भावः । व्यतिरेकिहेतौ विरोधोऽपीति । हेतुव्यतिरेकनिमित्तो विरोधोऽप्यस्ति स च प्रतिनियतः विपक्षरहितासाधारणहेतुव्यक्तिनियतश्चेत्यर्थः व्यतिरेकहेतुकं विरोधमुपपादयति । यन्नित्यमिति । धियमपि नाधिरोहति किमुत वाचमिति अभिधातुं बुद्धावनारूढस्य वचनं दूरनिरस्तमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति । नित्यस्य हि कालानवच्छिन्नसत्तायोग इति । तथा च यन्नित्यमित्यत्र सत्ताया ज्ञातत्वेन तत्र तदसदित्यसत्ताया दुर्ज्ञानत्वे व्यतिरेकनिरूपणे विरोधो ऽवर्जनीय

त्यत्वं हि कालानवच्छिन्नसत्तायोगः । एवमनित्यत्वादिसाध्यान्तरेऽप्यूह्यम् । सपक्षविपक्षवान् यथा । पृथिव्यनित्या गन्धवत्त्वादिति । एते पक्षव्यापिनः । तदेकदेशवर्तिनोऽपि चत्वारः स्वयमूह्याः । एषामष्टानां साध्यसम्बन्धाग्रहणं समानमिति तुल्ययोगक्षेमतैव । ये च केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमिच्छन्ति तैरपि सपक्षशून्यस्य विपक्षमात्रवर्तिनः क्वचिदाभासत्वमेष्टव्यम् । तथाहि सर्वं कार्यं नित्यं सुखाद्याश्रयकारणकं शशविषाणपूर्वकं वा कादाचित्कत्वादित्युक्ते सपक्षरहितस्यापि कादाचि-

---

इति भावः । पूर्वयोरेवाश्रयहेत्वोर्नित्यत्वाजन्यत्वानित्यविषयत्वादिषु साध्येषु सपक्षविपक्षराहित्यं विरोधनेयत्वं चानुसंधेयमित्याह । एवमिति । तदेकदेशवर्तिनश्चत्वार इति । अनुभूतिरननुमाख्या अनुभूतित्वादिति परोक्तव्यतिरेकिणि शाब्दानुभवत्वादिति हेतुप्रयोगे सपक्षशून्यः पक्षैकदेशवर्ती असाधारणः । सर्वं कार्यजातं नित्यं कादाचित्कत्वादित्यत्र कादाचित्कद्रव्यत्वादिति हेतुप्रयोगे विपक्षशून्यः पक्षैकदेशवर्ती । सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यत्र सपक्षविपक्षवान् पक्षैकदेशवर्तीति । एते चत्वारो विभागा असिद्धसंकीर्णाः स्वयमूहितुं शक्या इत्याशयः । एषां साधारण्यं दूषकताबीजमाह । एषामिति । तुल्ययोगक्षेमतेति । दूषकताबीजैक्येनैकाभासोपाधिक्रोडीकारो युक्त एवेत्यर्थः । ननु सपक्षशून्ये केवलव्यतिरेकिणि साध्यसम्बन्धग्रहणाभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तेः शक्यग्रहत्वादनाभासतया आभासोपाधिक्रोडीकारो युक्त इत्याशङ्क्य सत्प्रतिपक्षसपक्षहीनासाधारणस्यापि सद्धेतुता स्यादिति प्रतिबन्दीमभिप्रेत्याह । ये चेति । नित्यसुखाद्याश्रयकारणकमिति । ईश्वरस्य नित्यज्ञानाद्याश्रयत्वेऽपि नैयायिकमते नित्यसुखाद्याश्रयत्वाभावात् तत्साधको हेतुराभास एवेत्यर्थः । ननु सर्वं कार्यं सर्वविरकर्तृकं कादाचित्कत्वादिति हेतोर्विपक्षबाधकसत्त्वादनाभासता युक्ता उदाहृताभासस्य तु विपक्षे बाधकाभावात् साध्याप्रसिद्धे-

स्कत्वस्य न सम्यग्घेतुत्वमिष्टम् । विपक्षे बाधकाभावादिना त-
दाभासत्वमिति चेत् तुल्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वसाधनेऽपि तम-
न्तरेणापि तैस्तैरेव हेतुभिरदृष्टसहकृतैस्तत्तत्कार्योदयसम्भवात् ।
अदृष्टस्याचेतनत्वाच्चेतनानधिष्ठितस्य न कार्यारम्भप्रवृत्तिसम्भव
इति चेत् किमिदमधिष्ठानं नाम किं वास्यादिवत् प्रेरणापरप-
र्याय क्रियावत्त्वापादनमात्रमुतावस्थान्तरापादनमात्रमुत प्रयत्न-
वतः सन्निधानमात्रमेवान्यद्वा किंचित् । नाद्यः गुणतयाभ्युपग-
तस्यादृष्टस्य क्रियावत्त्वासम्भवात् । न द्वितीयः अद्रव्यत्वादेव
न च तृतीयः प्रयत्नजन्यफलानाधारे प्रयत्नवदधिष्ठितत्ववाचो
युक्तेरनर्थकत्वात् । प्रयत्नसहकारित्वेनावस्थानमात्रमित्य-
प्ययुक्तम् । क्रियाहेतुगुणेष्वन्यतरमात्रेणापि क्रियोपपत्तौ गुणा-
न्तरकल्पनानैरर्थक्यात् । अदृष्टस्य च क्रियाहेतुत्वं "वह्नेरूर्ध्वज्वलन
वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी" ति वदद्भिः
स्वीकृतम् । अचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिश्च चैतन्ये प्रयत्ने

---

* आभासत्वमेवेति वैयर्थ्यमाशङ्कते । विपक्षे बाधकाभावादिनेति । बाध-
काभावमेवोपपादयति । तमन्तरेणापीति । बाधकमाशङ्कते । अदृष्टस्ये-
ति । वास्यादिवदिति । कुठारस्तत्खड्गो वृक्षच्छेदनसाधनलोहविकार-
वास्यादिवदित्यर्थः । गुणतयाभ्युपगतस्येति । युष्माभिरिति शेषः । अ-
द्रव्यत्वादिति । स्पन्दत इति शेषः । प्रयत्नजन्यफलानाधारइति । प्रयत्न-
कार्यस्य क्रियादेरदृष्टेऽसम्भवादिति भावः । ननु प्रयत्नस्यादृष्टे क्रिया-
जनकत्वाभावेऽप्यदृष्टजन्योपादानविषयः प्रयत्नावदृष्टकत्वेनादृष्ट-
सहकारित्वमेव सोऽङ्गीक्रियते । तथा च चेतनाधिष्ठितत्वं नाम प्रयत्न-
सहकृतत्वमेवेति शङ्कते । प्रयत्नसहकारित्वेनेति । अत्र बहुव्रीहिर्बो-
ध्यः । क्रियाहेतुगुणेष्विति । संयोगादृष्टप्रयत्नगुरुत्वेष्वित्यर्थः । अ-
न्यतरमात्रेणापीति । प्रकृतादृष्टमात्रेणापीत्यर्थः । अदृष्टस्य क्रिया-
हेतुत्वमसम्प्रतिपन्नमित्यत आह । अदृष्टस्येति । व्यभिचाररूपः । न

व्यभिचाररूपा अन्यथानवस्थाप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणमपि निर्मूलम् । अनीश्वरचैतन्यप्रयत्नयोरीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युपगमात् । ईश्वरगुणयोस्तु तयोरसिद्धौ व्यवच्छेद्यासिद्धेः *सिद्धौ तु चेतनाधिष्ठानादिमुखेन तदनुमाननैष्फल्यात् । अत एव न चतुर्थः तथाविधस्य कस्यचित् कुतश्चित् प्रमाणादसिद्धेश्चेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्येति । साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्धो यथा । पर्वतो निरग्निर्धूमवत्त्वादिति ।

सपक्षे सत्यसति च पृथक् पक्षविपक्षयोः ।
व्याप्तिव्याप्त्योर्द्वयोश्चेति विरुद्धोऽप्यष्टधा मतः ॥

---

*तु नियतसामानाधिकरण्यरूपेत्यर्थः । अन्यथानवस्थादिप्रसङ्गादिति । यत्नान्तरापेक्षत्वेऽनवस्था स्पष्टा । चैतन्यस्य ज्ञानस्य यत्नापेक्षत्वे यत्नस्य पूर्वत्वात् तत्र चैतन्यस्यैव हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयः । चैतन्यान्तरापेक्षत्वे तस्य चैतयत्नाधीनत्वे चक्रकम् । अपरिमितधावनेऽनवस्थापातश्च स्यादित्यर्थः । यत्नं चैतन्यभिन्नत्वेन विशेषयन् वादी प्रष्टव्यः किमनीश्वरयत्नः चैतन्यभिन्नत्वेन विशेष्यते उतेश्वरयत्नचैतन्यभिन्नत्वेन वा नाद्य इत्याह । अनीश्वरेति । न द्वितीय इत्याह । ईश्वरगुणयोरिति । ननु येदतस्ततसिद्धिरस्ति इत्यतआह । सिद्धौ त्विति । अलमिति । न्यायसिद्धान्तेन ईश्वरानुमाननिरासे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यविपर्ययसमानाधिकरणत्वस्य साधारणासाधरणात्साध्यविपरीतव्याप्तौ विरुद्ध इति नैयत्यमपि गृहीतम् । सपक्षे सतीत्यस्याः कारिकाया अयमर्थः । सत्पक्षाविरुद्धाश्चत्वारः । पक्षव्यापको विपक्षव्यापकः पक्षविपक्षोभयव्यापकः तदुभयाव्यापकश्चेति । तथा सत्पक्षाश्चत्वारो विरुद्धा । पक्षमात्रव्यापकः । विपक्षमात्रव्यापकः । तदुभयव्यापकः । तदुभयाव्यापकश्चेति । एवं विरुद्धोऽष्टधा मतः । अत्राविशादः अष्टधाभिमत इत्याशयेन वक्ष्यमाणषाड्विध्यद्वादशविधत्वयोः सम्पादकः ननु वक्ष्यमाणे विशेषविरुद्धे-

इष्टप्रतीपव्याप्त्या हि निर्विवादा विरुद्धता ।
विशिष्टसाध्यवैलोम्यात् स्याद्विशेषविरुद्धता ॥
धर्मधर्म्युभयेषां च तद्विशेषत्रयस्य च ।
विपरीतानुमानाच्च विरुद्धः षड्विधो मतः ॥

तत्र सति सपक्षे चतुर्णामुदाहृतिः । पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा । अनित्यो जीवः चेतनत्वादिति । सर्वेषामेव जीवानां सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि संकुचितचैतन्याश्रयत्वं त्र्यन्तविद्भिरिष्यते आगन्तुकचैतन्यवादेऽपि चैतन्यात्यन्तायोग-

---

लक्षणमिदमव्याप्तं क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधिका हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदित्यत्र हिंसात्वस्य साध्यविपर्यये व्याप्तत्वाभावात् । एवमेव हि विशेषविरुद्धत्वमपि व्याप्तद्रूपानुविधायिस्वरूपैकदयवति प्रागुदाहृते प्रतिसंधानीयमिति विशेषविरुद्धं वक्ष्यतीत्यत आह । इष्टप्रतीपव्याप्त्याहीति । तथा चानिष्टत्वमेव विरुद्धसामान्यलक्षणम् । प्रकृते च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यस्य वैधहिंसानिष्ठाधर्मसाधनत्वस्य विपर्ययेण हिंसात्वस्य व्याप्तत्वादिष्टविपर्ययव्याप्तलक्षणं विरुद्धत्वं विशिष्टसाध्यविपरीतव्याप्तत्वमादाय प्रकृतेऽपि सम्भवतीति नाव्याप्तिरिति भावः । प्रकारान्तरेण विरुद्धस्य षाड्विध्यमाह । धर्मधर्म्युभयेषामिति । अयमर्थः धर्मविपर्ययव्याप्तः धर्मिविपर्ययव्याप्तः उभयविपर्ययव्याप्तः धर्मविशेषविपर्ययव्याप्तः धर्मिविशेषविपर्ययव्याप्तः उभयविशेषविपर्ययव्याप्तश्च विरुद्धः षड्विधोऽभिमत इति । अयं च प्रकारो वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्पष्टीकरिष्यते । उदाहृतिः । क्रियते इति शेषः । ननु सुषुप्तिमूर्छाद्यवस्थासु जीवेषु चैतन्याभावात् पक्षस्याव्यापकतेत्यत आह । सर्वेषामेवेति । संकुचितचैतन्याश्रयत्वमिति । धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वेन सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि सत्त्वेन विषयसंसर्गाभावप्रयुक्तः सङ्कोच एव तदा तस्याभ्युपगम्यते न त्वभाव इति भावः । आगन्तुकचैतन्यवादेऽपीति । नित्यचैतन्यानभ्युपगन्तॄणां मतेऽपीत्यर्थः । चैत

व्यवच्छेदलक्षणं चेतनत्वम् सर्वेषु जीवेषु विद्यत एवेति पक्षव्यापकता । विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा । नित्यौ पृथिव्यात्मानौ कृतकत्वादिति । उभयव्यापको यथा । नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । उभयाव्यापकस्तु शब्दस्पर्शावनित्यौ श्रावणत्वादिति । शब्दत्वसामान्यं नित्यमिच्छतस्तत्रापि हेतुवृत्तेर्विपक्षैकदेशवृत्तिता । असति सपक्षे त्वन्ये चत्वारः । तत्र पक्षव्यापकः विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा । चेतनाः सर्वे निरतिशयानन्दधर्मकाः स्वयंप्रकाशत्वादिति । स्वयंप्रकाशत्वं हि वेदान्तिनां

त्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणमिति । ज्ञानात्यन्ताभाववत्त्वमित्यर्थः । तथा च सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि ज्ञानध्वंसप्रागभावावादाय हेतुसत्त्वमस्तीति भावः । अयं पूर्वोक्तषड्विधेषु साध्यविपर्ययव्याप्तत्वाद्धर्मिविपर्ययविरुद्धः । कृतकत्वादिति । पक्षैकदेशे आत्मन्यवृत्तेरयं पक्षैकदेशवृत्तिः अनित्येषु कृतकत्ववृत्तिश्च प्रागभावानङ्गीकारमतेन बोध्यः । कालानवच्छिन्नसत्तायोगित्वरूपनित्यत्वेन विरोधोऽत्र कालानवच्छिन्नत्वरूपसाध्यविशेषणप्रयुक्त इति धर्मविशेषविरुद्धोऽयम् । एवमात्मत्वरूपधर्मिविशेषणविरुद्धत्वाद्धर्मिविशेषविरुद्धश्च । नित्य. शब्दः कृतकत्वादिति । अस्य शब्देषु सर्वत्रानित्येषु च विद्यमानत्वात्पक्षविपक्षव्यापकतया श्रावणत्वादिति स्पर्शे श्रावणत्वस्यावृत्तेरस्य पक्षैकदेशवृत्तिः । विपक्षैकदेशवृत्तितामुपपादयति । शब्दत्वसामान्यमिच्छत इति । समवेतसाध्यमात्रस्यैवानङ्गीकारादितिभाव । श्रावणत्वस्य स्वस्पर्शाभावेन व्याप्तत्वादयं हेतुर्धर्मिविरुद्ध । अत एवायं धर्मी साध्याभावविरुद्धोऽपि । उक्ताश्चत्वारोऽपि सपक्षवन्तो द्रष्टव्याः । प्रथमतुरीययोः पृथिव्यादेः द्वितीयतृतीययोः कालादेरेव सपक्षत्वादेतेषां च साध्यविपर्ययव्याप्तता पक्षस्य संदिग्धसाध्यतद्विपर्ययतया अन्यत्रैव ग्राह्या । स्वयंप्रकाशत्वादिति । अत्र सर्वेषां चेतनानां पक्षत्वेनान्यत्रानन्दाभावात्सपक्षाभावः । विपक्षाव्यापकतामाह । अचे-

सर्वात्मव्यापकम् अचेतनत्वादनानन्दिनि धर्मभूतज्ञानाख्ये विपक्षे च वर्तत इति। विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा। सर्वेऽप्यात्मानः सर्वज्ञाः अकर्मवश्यत्वादिति । कर्मवश्यत्वाभावो हि अचेतनेषु सर्वेषु विपक्षेषु व्याप्तः पक्षे चेश्वरात्र इति। उभयव्यापको यथा। कादाचित्कं सर्वमनित्यं वस्तुत्वादिति । अत्र वस्तुतः कादाचित्कानामनित्यत्वेऽप्यस्मिन् प्रयोगे वस्तुत्वहेतोर्विपरीतव्याप्त्या विरुद्धता । उभयैकदेशवृत्तिर्यथा। तत्रैव साध्ये द्रव्यत्वादिति। ननु पक्षस्पर्शरहितोऽपि नवमो विरुद्धः सम्भवति नित्य आत्मा कृतकत्वादिति । अत्र हि सर्वस्मिन्नात्मजाते कृतकत्वं नास्त्येव विपक्षे च सर्वत्र वर्तते सपक्षे च कालादौ न वर्तत इति नानैकान्तः । सत्यम् अत एव हि

तनत्वादिति । ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः । ननु वस्तुत्वस्य नित्यानित्यसाधारणत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वात्र विरुद्धतेत्यत आह । अत्र वस्तुत इति । तथा च पक्षस्य सन्दिग्धत्वेन व्याप्तिग्रहस्थानत्वाभावादन्यत्र साध्यसामानाधिकरण्याभावेन साध्याभावव्याप्ततया विरुद्धत्वमिति भावः । अत एवाह । अस्मिन् प्रयोग इति । घटो नित्यः वस्तुत्वादित्यादौ साधारण एवेति भावः । तत्रैव साध्य इति । कादाचित्कं सर्वमनित्यमित्येव प्रतिज्ञायामित्यर्थः । द्रव्यत्वादिति । तस्यात्मादौ साध्याभावव्याप्त्या विरुद्धता। पक्षैकदेशे गुणादावप्रवृत्तेर्विपक्षैकदेशे सामान्यादौ नित्यरूपादावप्रवृत्तेश्च उभयाव्यापकता । एते चत्वारोऽप्यसत्पक्षाः तत्रापि चेतनानां पक्षत्वेनानन्दज्ञानयोरन्यथाभावादुभयोश्च कार्यमात्रस्य पक्षत्वेन कार्यमित्र निरपेक्ष्याभावादनाश्रयभावानभ्युपगमेन एवमुक्तिः । साध्ये भावत्वविशेषणेन वा सत्सपक्षता । नित्यमात्मेति । अत्रेदं पक्षसाध्ययोर्व्यत्ययविपर्यासः । उक्त विरुद्धस्य मध्ये क्रियन्ते नवमता तु न नियता द्वादशविधत्वमप्यभ्युपेत्य भिन्नेस्य परिहरति । सत्यमिति । अत एव हीति । पक्षानुवृत्ति

साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इति लक्षणं प्रणीतमस्माभिः । ननु पक्षविपक्षयोरेव वर्तमान इति । ततश्च सत्यसति च सपक्षे सर्वपक्षावृत्तिविपक्षव्यापकाव्यापकरूपविरुद्धचतुष्टयसम्भवाद् द्वादशविधो विरुद्ध इति । विशेषविरुद्धत्वमपि व्याप्तियदशानुविधायिस्वरूपवैकल्यवति प्रागुदाहृते प्रतिसंधानीयमिति ।

कालात्ययापदिष्टस्तु बलवन्मानबाधितः ।
कालातीतोऽतीतकालो बाधितश्च स कथ्यते ॥

रुद्धस्य सम्भवादेवेत्यर्थः । सत्यसति सपक्षे सर्वसपक्षावृत्तिः विपक्षव्यापकः पक्षावृत्तिरुदाहृत । तत्रैव जन्यगुणत्वादिति विपक्षाव्यापकः । एवमन्यावप्यूह्यो । विशेषविरुद्धत्वमपीति । अयमस्माभिः प्रागेवोदाहृतः । व्याप्तिग्रहदशायामनुविधायिस्वरूपं निषिद्धत्वं तद्वैकल्य वा हिंसात्वहेतुः सोपाधिक इति यावत् । तत्र सर्वत्र विशेषविरुद्धतानुसन्धेयेति व्याप्तिदशानुविधायीत्यादेरक्षरार्थः । कालात्ययापदिष्टस्त्विति । कालात्यये हेतुप्रयोगयोग्यपक्षनिष्ठसाध्यसंदेहकालातीतेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशेनोच्यते । ननु सिद्धसाधनस्यापि तादृशत्वेन कालात्ययापदिष्टता स्यादिति चेत् सिषाधयिषा काले सत्यपि सिद्धसाधने हेतुप्रयोगसम्भवेन सिद्धसाधनस्य कालात्ययानापादकत्वात् । ननु हेतुप्रयोगानन्तरमेव बाधावतारात् न हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वमिति चेत् अनुष्णत्वेन पदार्थत्वस्य व्याप्तिग्रहणायोष्णत्वाभावरूपस्यानुष्णत्वस्य निरूपणार्थमुष्णत्व क्वचिद्धर्मिणि ग्रहीतव्यमिति वन्हावेवोष्णत्वस्य ग्रहीतव्यतया व्याप्तिग्रहकाल एव बाधेन पक्षताविघटनेन गृहीतव्याप्तिपक्षधर्मताकस्य हेतोः प्रयोगात्पूर्वमेव कालात्ययासम्भवादुपजीव्यत्वेन बाधस्यैवोद्भाव्यतया विद्यमानाया असिद्धेरनुद्भाव्यत्वादिति दिक् । बलवत एवं साधकत्वाद्बलवदित्युक्तम् । बाधित इति । बाधितसाध्यक इत्यर्थः । कालातीतोऽतीतकाल इति । विशेषण-

एकैकद्वित्रिबाधेन सप्तधा स विभागवान्।
एवं बाधितयोर्भेदः प्रत्यक्षागमयोरपि॥
यद्यप्येकैकतो बाधेऽप्याभासत्वं प्रतिष्ठितम्।
तथाप्यल्पप्रज्ञशिक्षार्थं यावत्संभववर्णनम्॥
यावद्दोषोक्तिनियमः कथायां चोपयुज्यते।
यथा स्मृत्येककथनेऽप्यनेकं शिष्यमेव हि॥
तत्र प्रत्यक्षबाधितो हेत्वाभासो यथा।
अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात् घटवदिति नहात्र ज्वालैक्यप्रत्य

विशेष्यभावे कामचारादुभयथापि तान्त्रिका व्यवहरन्ति। ब्र
नाग्न्यादित्वात्तदुपपत्तिरिति भावः। बाधितहेत्वाभासं विभज
एकैकेति। हेतोः प्रत्यक्षानुमानागमैः प्रत्येकबाधे त्रयो भेदा
तेष्वन्यतमाभ्यां द्वाभ्यां बाधे त्रयः संहत्यैतैस्त्रिभिर्बाधे
इति बाधितहेत्वाभासः सप्तविध इत्यर्थ। हेत्वाभासे दर्
साप्तविध्य प्रत्यक्षागमाभासयोर्बाधितयोरप्यतिदिशति। एवमि
ननु एकमानबाधेनापि बाधितत्वं सिध्येत् द्व्यादिबाधवर्णनमः
कमित्याशङ्क्य परिहरति। यद्यपीत्यनया कारिकया। अ
ज्ञशिक्षार्थमिति। स्वयमेव मानान्तरबाधोहाशक्तानां
त्पत्तयेऽधिकवर्णनमिति भावः। प्रयोजनान्तरमप्याह। य
दिति। यावन्तो दोषाः ते सर्वेऽप्युद्भावनीया इति सङ्केतपू
कायां कथायां यावद्दोषकथनाभावे नियमभङ्गेन पराजयप्रस
न तन्निवृत्तये परत्र नियमभङ्गापादनेन जयसम्भवाय च
बहुबाधवर्णनं कृतमित्यर्थः। अनियमकथायामप्युपयोगमाह
यथास्मृतीति। स्वस्मृत्यनुसारेण स्मृतैकमात्रकथनेऽपि क
सामग्रीभेदेन तस्य स्मरणेनोद्भाव्यत्वसम्भावनयानेकव्युत्पादन
प्रयोजनमित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधे ज्वालैक्यप्र
क्षेण तद्बद्धानुमानमपि बाध्येतेत्यत आह। न हीति। अन
थासिद्धेरिति। भ्रमत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। औष

ग्रहाद्यसंभवात् तद्गुणारोपो दुर्वचः अग्न्यातपोपाधिक एव ह्मन्
त्रौष्ण्योपलम्भः । न तथा तयोस्तदुपलम्भोपाधिं कश्चित्पश्या
नच तयोः परस्परोपाधिकत्वं व्याघातात् नियामकाभावाच्च
अतो वन्ह्यातपादिरूपतेजोधर्म एवौष्ण्यमित्यनन्यशरणे प्रत्य
ऽनुमानसहस्रेणापि न तत्कम्पनसम्भव इति। नन्वेवं ज्वालैक्य
त्यक्षेऽप्यनुमानबाधो न स्यात् न तत्रानुमानस्य स्वमूलभूतप्र
त्सविशेषप्रतिक्षेपकत्वाभावात् । नहि तत्र भेदसामान्यादिग्रह
ज्वालैक्यग्रहणोपजीवि भेदप्रतियोगिन ऐक्यस्याप्यन्यत्र सा

तत्तजलपृथिव्योरप्यौष्ण्योपलम्भात् कथं वह्नेरन्यत्र तदभाव इ
आह । अग्न्यातपेति । अग्न्यातपयोरन्यतरौष्ण्योपलम्भः
पाधिकोऽस्त्वित्यत्राह । न तथेति । ननु वन्ह्यातपयोरन्यतरस्यान्
स्त्वारोपे उपाधित्वमस्त्वित्यत आह । नचेति । व्याघातादि
स्वाभाविकधर्मवत एवान्यत्र तदारोपोपाधित्वादिति भावः
नियामकाभावादिति । अन्यतरस्वाभाविकत्वे नियामकाभावा
त्यर्थः । अतो वन्ह्यातपादिधर्म एवौष्ण्यमिति परमाद्वितीयपक्ष
वाभ्युपगन्तव्यः । तथा चानन्यथासिद्धत्वाद्वन्ह्याद्यौष्ण्यप्रत्यक्ष
नानुमानबाध्यत्वं किं त्वनुमानस्यैव तद्बाध्यत्वमित्यभिप्रेत्याह ।
त इति । वैशम्यमजानानः शङ्कते । नन्विति । एवमिति
प्रत्यक्षस्यानुमानेन बाधाभाव इत्यर्थः । वैशम्यमुद्घाटयन्
हरति । नेति । उष्णत्वप्रत्यक्षत्वस्यानुष्णत्वानुमानोपजीव्यत
तु तत्र प्रत्यक्षेणानुमानबाधो युक्त ज्वालाभेदानुमाने तु
लैक्यप्रत्यक्षस्यानुपजीव्यत्वात् अनुमानेन तद्बाधो युक्त
भावः । नच तत्रापि स्वप्रयोजकसाध्यधीरूपभेदसामान्यज्ञान
वा पक्षादिज्ञानस्य वा ज्वालैक्यप्रत्यक्षोपजीव्यतास्ति येन तत्रा
प्रतिक्षेप स्यादित्याह । न हीति । ननु ज्वालाभेदप्रतियोगितया
लैक्यप्रत्यक्षं ज्वालाभेदानुमानोपजीव्यमेवेत्यत्राह । भेदप्रतियो
इति । नहि यत्रैव भेदग्रहस्तत्रैवाभेदग्रहस्तद्वेत्तेति नियमोऽस्ति